

A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt (*Statisztikai forráselemzés*)

A magyar történelem egyik legizgatóbb — és mindjárt hozzátehetjük: csak nagy vonásaiban megoldott — feladata annak tisztázása, hogy a feudális uralkodó osztály egyes rétegei miért állottak élén annak a harcnak, amely objektíve a kapitalista viszonyok megteremtését célozta és amely éppen a küzdelmet vívó, gazdaságilag már nem egységes nemességnek mint osztálynak a megsemmisítését eredményezte. A nemesség hősi önfeláldozásáról szóló legenda, amelyet ez az osztály, de még inkább leszármazottai, a közvéleményt formálандó, önmagukról terjesztettek, már akkor is megdőlt, ha csupán azt a tényt tekintjük, hogy a haladás ügye körül zajló tusák épp az osztályon *belül*, az osztály tagjai között dúltak a leghevesebben, a történelem fényénél pedig végképp szertefoszlik. Ezek az adatok megcáfolhatatlanul amellet szólnak, hogy ha a nemesek közt akadtak is olyanok, akiket elsősorban humánus meggyőződés, a nép sorsáért, nemzetük jövőjéért való aggodás jegyzett el a társadalmi haladás gondolatával, a forradalomba torkolló reformmozgalom vezéreként alkotó réteget, csakúgy a vele szemben álló tábort is, alapjaiban életkörülményei, gazdasági viszonyai indították ilyen vagy olyan állásfoglalásra az életnek évtizedeken át formálандó, nagyon is materiális okokból fakadó és lassanként a társadalom egészét érintő kérdéseiben.

A marxista történetírás, — mindenekelőtt Révai József — elsősorban ideológiai alapon, eljutott ennek a ténynek a felismeréséig és a politika területén jelentkező folyamatot az úgynevezett középnemesség árutermelésére és egyúttal polgárosodására, illetőleg a polgárosodás szükségleteinek és azoknak a feudális keretekben rejlő gátaknak az ellentmondására vezette vissza, amelyek e szükségletek kielégítését akadályozták. A megállapítás lényegében és alapvonalaiban helytálló, azonban nem minden vonatkozásban kielégítő. A korszakkal foglalkozó marxista irodalom Révai megállapítását magáévá tette ugyan, de mindaddig nem sokat fáradt a részletek finomításával és a homályban maradt kérdések vizsgálatára is csak kevés gondot fordított. (Apró, de jellemző mozzanat pl., hogy a „középbirtokos” fogalmának sinces egységes meghatározása). Pedig még Révai tanulmányainak ismertté válása előtt megjelent — nem is szólva Iványi-Grünwald Hitel-bevezetéséről — Ungár Lászlónak egy cikke,¹ amely polgári szemlélettel ugyan, mégis mind tárgyával, mind vizsgálódása módszerével és annak eredményeivel felhívta a figyelmet arra, hogy a forradalom előzményeinek megismeréséhez, de még inkább megmagyarázásához elengedhetetlen a nemesség helyzetének, illetőleg anyagi viszonyai alakulásának a tisztázása. Eddig azonban nem mentünk mélyebbre az Ungár-kezdette ösvényen, nem tökéletesítettük helyes világ-

¹ Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt, Századok, 1935. 39—60. o.

nézet alapján az ő kísérleteit, legfeljebb eredményeit citáltuk Révai lényegében igaz megállapításának nem egyszer vulgáris illusztrálására. Jelen elemzés sem kíván nagy igényvel fellépni, csupán módszertani kísérlet arra, hogy egy bizonyos fajta forráscsoport statisztikai felbontása hogyan és mennyiben gyarapíthatja egy-egy kérdést, sőt egy-egy korszakot illető ismereteinket. A be- és kitáblázási jegyzőkönyvekről van szó, amelyeket Pest és Baranya megyék viszonylatában Ungár is felhasznált, de amelyeket csupán globálisan összegezett, anélkül, hogy a végösszegek tételekre bontásába belement volna és ezzel több, az elemzés során felszínre bukkanó értékes következtetéstől fosztotta meg tanulmányát. A be- és kitáblázások tükrében vizsgált törvényhatóság jelenleg Bihar megye, az analízis során kialakult kép a bihari nemesség anyagi helyzetének a képe.²

A választás több szempont miatt esett Biharra: *a)* az Ungár által vizsgált területektől eltérő típust képvisel; *b)* társadalmi-gazdasági viszonyai eddigi ismereteink szerint az ország egy részének: Szabolcs, Szatmár, részben Bereg, Ung és Zemplén megyéknek viszonyaival azonosak, tehát a nyert eredmények, legalábbis részben, a vidékekre is általánosíthatók; *c)* azon megyék közé tartozik, amelyekben a liberális és konzervatív nemesség csatái különös élességgel folytak esztendőkön át; *d)* végül — és ez nem utolsó szempont — e megyéből rendelkezésünkre állnak mind a közgyűlési jegyzőkönyvek, mind a be- és kitáblázási jegyzőkönyvek.

A XVIII. század első felétől kezdve ugyanyszokássá vált — ezt egyébként 1723-ban törvény is kötelezővé tette —, hogy a megyei közgyűlési jegyzőkönyvekbe, rendszerint a hitelező kérésére, beiktatták a kölcsönügyletben szereplő felek neveit, a szóban forgó összeget, sőt későbbi időben nemegyszer a kötelezvény egész tartalmát, a hitel jellegének és lejártának feltüntetésével együtt. 1840-ben újabb törvény még nyomatékosabban hangsúlyozta a betáblázások kötelező voltát, a betáblázási jegyzőkönyvek pontos vitelét. A megyék azonban nem követtek egységes gyakorlatot: volt, ahol csupán a közgyűlési jegyzőkönyveket használták fel a betáblázásokra, másutt viszont a hitelügyeket a közgyűlési jegyzőkönyvekbe is bevezették, de emellett külön betáblázási könyvekben is nyilvántartották. Bihar az utóbbiak közé tartozott: 1837-től kezdve betáblázási jegyzőkönyvei is vannak. Ez az oka annak, hogy vizsgálódásaink a reformkor utolsó 15 évére korlátozódnak. Nem elsősorban azért, mert egy és negyedszázad részletes feldolgozása, mégha oly fontossággal bír is, túlzottan hosszú időt venne igénybe, hanem azért, mert a betáblázási és közgyűlési jegyzőkönyvek összehasonlításából kiderül, hogy nem pontosan fedik egymást: az előbbieik jóval több esetet tartalmaznak, általában többet mondanak az ügyről, viszont az utóbbiakban is van számos tétel, mely az előbbiekből hiányzik, és az is előfordul, hogy néha bővebben adják a kötelezvények tartalmát, mint a betáblázási jegyzőkönyvek. Hogy tehát minél pontosabb képet nyerhessünk a bihari hitelviszonyokról, először is a két forrást kell egybevetnünk, egyiket a másikkal kiegészítenünk, még így is számolva azzal, hogy egyes ügyletek sem egyikbe, sem másikba nem kerültek bele.

Miután így a tételkimutatás kiegészítését elvégeztük, összesítsük a be- és kitáblázások számát és mennyiségét. Azt tapasztaljuk, hogy a megyében 11 év alatt 5789 betáblázás és 2243 kitáblázás történt. A mennyiség kiszámítása

² A felhasznált anyag: Bihar megye közgyűlési jegyzőkönyvei 1837—1848 és Bihar megye betáblázási jegyzőkönyvei 1837—1847. Mindkettő a Debreceni Áll. Lt.-ban.

nem egyszerű összegezés, mert egyes tételek váltóforintban, mások pedig pengőforintban vannak adva. A váltóforintokat számítottuk át pengőforintra és nem fordítva, mert így két és félszer kisebb számokkal kellett a következőkben dolgoznunk. Egy pengőforint ugyanis két és fél váltóforintnak felel meg. A váltóforintok átszámítását nem tételenként végeztük, hanem valamennyi tétel összesített végeredményét tettük át pengőforintba. Ennek az az előnye, hogy nem kell minden egyes tételnél váltódenárok pengőkrajcárra való áttételével bajlódnunk. Az átszámítás végeredménye — a krajcárokat nem véve tekintetbe — 11 év alatt 5 855 950 pengőforint betáblázására és 1 529 163 pengőforint kitáblázására került sor. (A továbbiakban az egyszerűség kedvéért csak a *forint* megjelölést használjuk.) A ki- és betáblázások évenkénti meg-
öslését az alábbi kimutatás tünteti fel :

Év	Betáblázás	Kitáblázás
1837	236 535	71 487
1838	207 590	32 605
1839	373 317	89 206
1840	379 186	126 033
1841	561 288	221 735
1842	653 384	160 819
1843	762 779	139 526
1844	789 797	333 889
1845	426 936	117 864
1846	652 539	112 308
1847	812 599	124 800
Összes	5 855 950	1 529 163

A fenti statisztika egyelőre csak annyit mond számunkra, hogy a 11 év alatt a jelzett értékben történt be- és kitáblázás, de, minthogy ez mindazon be- és kitáblázásokat tartalmazza, amelyeknél legalább egyik fél a megyének, mint törvényhatóságnak a keretein belül élt vagy lakott, nem tudunk meg semmi közelebbit arról, hogy a fenti ügyletekben milyen arányban vettek részt a nemesek. Ennek megállapítása pedig nem kis feladat, hiszen nemesi összeírás nem áll rendelkezésünkre, mert nemzeti ellenállás ürügyén még II. József félszázaddal előbb végzett ilyen irányú munkálatainak eredményét is máglyára küldte a feudális osztályérdek. Semmi megbízható nemesi összeírás és nemesi földbirtokkimutatás sincs e korból, legalábbis olyan nincs, amely az egyes személyek, illetőleg családok birtokában levő földterületet közölné velünk. Csaplovics, Thiele, Fényes statisztikai munkái legfeljebb falvak vagy puszták *egészéről* mondják meg, hogy ki a tulajdonos, nemegyszer azt is csak ilyesfajta meghatározással: „bírák többen” vagy: „bíra a közbirtokosság”. Keresni kell tehát olyan, bármifajta cézzal készült összeírást, amelyben feltehetően a megye összes nemesei szerepelnek. Nos, Biharban ilyen kettő is áll rendelkezésünkre: az egyik az országgyűlési költségek nemesekre történt kivetése 1844-ből, a másik a megye által a Nemzeti Múzeum alapjára megajánlott összeg kivetése ugyancsak a nemesekre 1845-ből. Az összeírás apparátusa után ítélve az utóbbi megbízhatóbbnak látszik, ezért a további munkában ezt használjuk fel.³

³ Ennél ugyanis a lajstromok végén az összeírók neve is szerepel, pontosan tudjuk, hogy a dikátorok milyen módszerrel végezték munkájukat stb.

A kivetés bizonyos meghatározott kulcs szerint történt, amelyet a megye közgyűlése fogadott el és emelt határozattá. Az összeírók helységről-helysére, pusztáról-pusztára mentek, mindenütt összeírtak a nemesi zsellérektől egészen a nagybirtokos arisztokratákig minden nemest, aki a kérdéses faluban élt vagy ott bármi néven nevezendő földbirtokingatlannal rendelkezett. Ezekre azután kivetették a kulcs szerint reájuk eső összeget. A kulcs minden 16 éven felüli nemes férfira egy meghatározott mennyiséget szabott ki, az egyes családok tulajdonában levő földbirtokra esendő kötelező megajánlást pedig a személyi kivetésen túl a tényleges családfőnek, vagy annak a férfi családtagnak a nevén írta össze, aki a család fejének számított. Ha nemesi özvegyen kívül más férfitagja nem volt a családnak, akkor csak a földingatlan került rovás alá.

Az összeírásnak ez a módja két értékes adatot szolgáltat a kutató számára. Mindenekelőtt, ha a szereplő neveket kimásoljuk, kiderül, hogy a megyében ebben az esztendőben 9205 volt a 16 éven felüli nemes férfiak száma és közülük 3293 számított családfőnek. A másik még fontosabb eredmény az, hogy ezen összeírás segítségével megállapítható a megye nemességének *vagyoni* tagozódása. Az összeírás ugyanis minden egyes helységnél és pusztánál felsorolja, hogy az ottani tulajdonosok közül a kulcs alapján ki mennyit fizet. Eljárásunk tehát az, hogy minden először szereplő nevet külön kartotékra vezetünk a mögötte álló összeggel együtt, azután, valahányszor egy másik helyen is előfordul a név, a mellette levő összeget hozzáírjuk a kartoték összegéhez. A végén így minden kartoték neve után bizonyos pénzmennyiség jön ki. Ahol ez azonos a 16 éven felüli férfiakra személyenként kivetett összeggel, ott csak egyszerű családtagról van szó. Ahol azonban e személyi díjat felülhaladja, ott a név viselője a személyi díjon felüli pénzmennyiségnek a kulcs szerint megfelelő földbirtok-ingatlan tulajdonosa. A következő lépés: minden egyes esetben átszámítjuk az egyes sumákat holdakra. (Az összegek mindenütt az úrbéres és allodiális — az összeírás alapján egymástól nem megkülönböztethető — földterület *együttes* mennyiségét adják.) Miután így sikerült megállapítani minden egyes nemes vagyoni állapotát, most már össze tudjuk állítani a rétegek szerinti tagozódást is. Ezek szerint Bihar megye nemesi társadalmának a tulajdonként bírt földingatlan szerinti megoszlása a következő:

Kategória	Családfők száma	A kategória által bírt földterület holdakban
Nemesi zsellér	201	—
Földtelen értelmiségi	417	—
Jobbágytelkes nemes	416	—
Sajáttelkes nemes	942	32 976
Százholdon aluli közbirtokos	707	35 358
Száz—háromszáz holdas	369	73 802
Háromszáz—ötszáz holdas	91	36 417
Ötszáz—ezer holdas	64	48 065
Ezer—kétezer holdas	37	65 529
Kétezer—ötezer holdas	21	73 584
Ötezer—tízezer holdas	16	136 993
Tízezer holdon felül	12	482 505
Összes	3293	985 229

A megye területéből tehát, amelynek Fényes Elek szerint⁴ 2 096 733 magyar hold hasznothajtó földje volt, a nemesség mindössze 985 292 holdat bírt, az 1 111 504 holdon pedig a kamara és az egyház osztozkodtak.

Persze, távol áll tőlünk az a gondolat, hogy a fenti statisztikát a megyei nemesség 11 éven át változatlanul fennálló tagozódásának tekintsük és minden tekintetben kielégítőnek fogadjuk el. Három olyan tényező van, amely egyfelől a rétegekhez tartozó családok arányát, másfelől az egyes rétegek és egyes családok tényleges anyagi helyzetét módosíthatja és módosítja is. Az első az a tény, hogy a fenti összeállítás az 1845-iki, tehát vizsgálódásunk kezdeti événél 8 esztendővel későbbi állapotot tükröz és e 8 év alatt egyes családok tulajdonviszonyaiban állhatott be némi változás. Ezt azonban már csak az ősiség béklyója miatt is minimálisnak kell tekintenünk, de azért is elhanyagolható, mert ezzel a hibatényezővel minden olyan esetben számolnunk kell, amikor folyamat ábrázolásához használunk fel statikus segédeszközt. — A második, fontosabb körülmény az, hogy a kivetésből az egyes családoknak csak a megyén belül fekvő birtokainak terjedelme állapítható meg, hiszen a más megyékben létezők itt nem kerültek megrovás alá. Ez főként a felsőbb rétegek tulajdonmennyiségét módosíthatja — az alsókéét lényegesen aligha —, ezért is tekintettünk el a tízezer holdnál nagyobb birtokúak további kategorizálásától. Egyébként a kétezres holdnál kisebb birtokúak között alig egy-kettőről tudjuk más források alapján, hogy más megyében is voltak jószágaik.

A harmadik, a földtulajdon mennyiségét nem, de a tényleges jogvédelmet annál inkább befolyásoló tényező az, hogy a kivetés nem tett különbséget úrbéres és majorsági föld között, hanem mindegyikre egyforma kulcsot állított fel. Ennek következtében a de facto magatehetőség, a valódi anyagi helyzet nem felel meg pontosan a fenti rétegbeosztásnak. Igaz, hogy a nemesek kezén levő úrbéres föld összességét ki tudjuk számítani. A megye akkori levéltárosa: Jakab Elek ugyanis 1849-ben a nemesi kármentesítés céljaira összeállított egy táblázatot, amely helységenként közli 1836-ban, tehát a tagosító törvény életbelépésekor, az úrbéres földek terjedelmét.⁵ Ennek segítségével megállapítható az, hogy a nemesi tulajdonban levő földterületből 115 123 hold 300 négyszögöl szerepelt úrbériség gyanánt. Eszerint a majorsági földek, valamint a közös haszonvételek (legelő, erdő) összessége 870 105 holdat és 900 négyszögölet tett ki. A Jakab-féle összeállítás és az ismertetett díjkivetési táblázat összehasonlítása útján még az is kiszámítható, hogy falvanként mennyi volt az úrbériség és mennyi a majorsági földek és közös haszonvételek együttes összege, de az egyes családok majorsági és úrbéres tulajdonának aránya már nem mindenütt, mert a falvak egész sora több földbirtokost uralt és az ily többur helységeknel az már nem derül ki, hogy az úrbériségből melyik földtulajdonos mekkorát mondhatott magáénak. Mindez azonban csak az össz-földtulajdon jövedelméből való részesedés arányát változtatja meg, a rétegtagozódás számszerű arányára azonban nincs befolyással.

Bár az elősorolt tényezők kétségessé teszik, hogy a fenti kimutatás minden pontján fedi a tényleges helyzetet, mégis olyannak kell elfogadnunk, mint amely legjobban megközelíti azt, mert összeállításra olyan segédeszköz alapján készült, amelynél — tudomásunk szerint — részletesebben és precízebben más forrás nem tárja fel a megye nemességének vagyoni tagozódását.

⁴ *Fényes Elek*: Magyarország leírása. Pest, 1847, II. 377—388. o.

⁵ Debreceni Állami Lt. Bizottmányi Iratok, 1849 : 1261/1/2.

Ez a tény hatalmazza fel a kutatót arra, hogy a továbbiakban joggal támaszkodjék az így kapott eredményre.

Most, hogy kezünkben van a megye nemességének teljes listája, a ki- és betáblázásokban elkülöníthetjük azokat a tételeket, ahol a betáblázott a nemesi osztályhoz tartozik. Az alábbi kimutatásból tehát megkapjuk, hogy a megyei nemesség a vizsgált 11 év alatt milyen összegekkel vett részt a hitelügyletekben:

Év	Betáblázás	Kitáblázás
1837	158 712	22 259
1838	172 743	31 605
1839	329 539	60 660
1840	340 514	101 269
1841	506 287	191 635
1842	592 421	121 560
1843	698 672	97 076
1844	700 274	263 064
1845	344 956	56 064
1846	566 177	44 840
1847	727 267	64 265
Összes	5 129 562	1 054 297

Itt azonban mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a nemesi rend terhei ennél valamivel nagyobb összeggel nőttek. Szerepel ugyanis a 11 év alatt olyan 44 832 forintnyi betáblázás és 10 835 forintnyi kitáblázás, amelyeknél mint kezességvállaló az egyház van föltüntetve, de azok, akikért kezességet vállal, a nemesi rendhez tartoznak. Anélkül, hogy a kezesség kérdésével itt bővebben foglalkoznánk — erre majd visszatérünk —, megállapíthatjuk, hogy ezen összegek mindenképpen a nemességet illetik, mert hiszen az egyház vagy mástól felvett készpénz visszafizetéséért nyújtott kezességet, vagy a kezességadás azzal a feltétellel történt, hogy, ha az adósságot az egyháznak kell megtérítenie, akkor a kölcsönvevő a kérdésben szereplő összeg erejéig, annak ellenértékéért, köteles az egyháznak szolgálatot teljesíteni. Így tehát a végleges kimutatás, amely mellett összehasonlítás céljából közöljük a nemesi renden kívülállók kölcsönügyleteinek alakulását is, a következő:

Év	Nemesek		Nemtelenek	
	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás
1837	163 948	23 259	72 587	48 228
1838	175 707	32 605	31 883	3 000
1839	327 743	61 660	45 574	27 546
1840	342 310	102 269	36 876	23 764
1841	510 588	192 635	50 700	29 100
1842	596 120	122 560	57 264	38 259
1843	700 459	98 076	62 220	41 450
1844	706 287	264 064	83 510	69 825
1845	347 966	57 064	78 970	60 800
1846	571 167	45 840	81 372	66 540
1847	732 099	65 100	80 500	59 700
Összesen	5 174 394	1 065 132	681 556	468 212

Már ebből az egyetlen kimutatásból is számos dolog tűnik ki: 1. még a megye terjedelméhez és nemessége lélekszámának nagyságához képest is viszonylag hatalmas összegű betáblázás történt a 11 év alatt; 2. a nemesség 11 esztendő alatt adósságainak csak 20,5%-át fizette vissza. A táblázat azt nem árulja el, hogy a kitáblázások aránylagos kicsiségének fizetése képtelenség-e az oka, vagy pedig a hitelek szótlan-c hosszú lejáratra. 3. Bár a betáblázások állandó emelkedést mutatnak, 1841-től, az 1845-i átmeneti visszaesés kivételével, szembeötlő ugrás tapasztalható. Ez a tény már az új globális összegezésben is az 1840-i váltótörvények pénzforrásnyitó hatásáról tanúskodik. 4. A nemesség hitelvételei összehasonlíthatatlanul nagyobb méreteket öltöttek a nemtelenekénél, a kölcsön kiegyenlítésében viszont az utóbbiak messze felülhaladják a nemességet. (Természetesen azzal számolni kell, hogy a nemtelenek hitelügyletei közül jóval több maradhatott ki a betáblázás alól.) Az összes betáblázások 84,9%-a a nemesek és 15,1%-a a nemtelenek terhére történt, a kitáblázások összegének viszont csak 69,5%-a esett a nemesekre, a nemtelenekre pedig 30,5%-a. Amíg a nemesség a terhére betáblázott pénzmennyiségnek csupán 20,5%-át tudta le, addig a nemtelenek adósságaik 68,6%-át.

Nézzük meg azt, hogy e meglepően nagy összeg honnét áramlott a nemességhez, azaz milyen forrásokból elégítette ki, vagy igyekezett kielégíteni hitelszükségletét. A kölcsönnyújtók különböző kategóriáit az áttekinthetőség kedvéért soroljuk először összefogóbb címszavak alá. Ezek lesznek: egyháziak, nemtelenek, intézmények, nemesek, árvai pénztár és csődtömegek. A hitelnyújtás aránya a táblázat szerint oszlik meg közöttük (l. a 28. o.).

Bihar kiváltságos rendje tehát a vizsgált időszak alatt kapott kölcsöneinek (illetőleg kezességeinek) 17,72%-át egyháziaktól, 22,42%-át nemtelenektől, 23,82%-át intézményektől, 28,4%-át saját osztályától, 3,82%-át az árvák pénztárából és 3,82%-át csődtömegekből szerezte. Ugyanezen időben az egyháziaknak lerótt adóssága 13,46%-át, a nemteleneknek 21,71%-át, az intézményeknek 27,8%-át, a nemeseknek 20,17%-át, az árvapénztárnak 15,16%-át és a csődtömegekből kapott összegnek 20,86%-át. Persze megjegyzendő, hogy egyelőre nem tudjuk megállapítani: a visszafizetésnek hány százaléka szolgálta 1837 előtt keletkezett adósság és mennyi a tárgyalt periódusban felvett hitel visszafizetését, illetőleg törlesztését. Az mindenesetre tény, hogy a nemesség e 11 esztendő mérlegét 4 075 265 forint, ha pedig az egyház által vállalt kezességeket is felszámítjuk, már pedig a mondottak szerint ezt kell tennünk, akkor 4 109 262 forint adóssággal zárta: egyháziaknak 794 656, nemteleneknek 909 032, intézményeknek 903 358, nemestársainak 1 175 764, az árvák pénztárának 168 610, csődtömegeknek 157 842 forinttal tartozott, azaz betáblázásainak 19,34%-a az egyház, 22,12%-a a nemtelenek, 21,98%-a különböző intézmények, 28,62%-a a nemesség, 4,1%-a az árvapénztár, 3,84%-a csődtömegek javára állt fenn. Ez az utóbbi kimutatás azon túlmenően, hogy a nemtelenek esetében még szembeötlőbben mutatja a váltótörvények hatását, a hitelszerzés könnyebbülését, tehát egyelőre a törvények jó oldalát, két fel-tűnő dologgal szolgál: egyfelől az egyháziak a vártnál nagyobb összegekkel szerepelnek a hitelnyújtók, illetőleg kezességvállalók között, másfelől: a legnagyobb összegű hitelt maga a nemesség nyújtotta a nemességnek!⁶

⁶ Az utóbbival azonos eredményre jutott *Szabad György*: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra, Bpest, 1957. 474. és k. o.

A kölcsönnyújtók kategóriák szerint

Év	Egyháziak		Nemtelenek		Intézmények		Nemesek		Árvák pénztára		Csődtömegek	
	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás	Betáblázás	Kitáblázás
1837	18 899	8 300	41 168	3 100	47 950	5 067	45 392	3 615	3 579	1 377	2 960	800
1838	48 717	4 554	8 986	2 702	23 008	7 716	71 743	14 407	15 053	226	4 200	2 000
1839	61 276	18 219	62 253	—	70 263	5 600	120 436	33 960	5 905	1 181	3 610	1 700
1840	35 395	7 580	19 666	10 006	88 090	17 127	131 731	63 556	56 488	600	6 940	2 400
1841	110 580	11 270	63 310	22 940	237 537	129 515	65 633	20 570	15 678	2 380	12 850	4 960
1842	107 729	9 665	179 043	13 690	89 496	12 620	157 889	60 967	36 940	13 618	21 023	11 000
1843	60 847	2 040	240 690	52 645	125 690	9 990	233 801	26 490	14 540	3 350	20 891	2 561
1844	104 105	33 741	173 820	79 367	181 926	111 546	177 678	30 540	21 768	2 920	42 990	4 950
1845	59 275	2 804	100 145	28 620	63 752	7 310	99 138	15 920	5 971	350	15 685	1 000
1846	103 497	6 400	154 720	16 840	101 767	6 810	166 575	7 725	6 493	2 105	34 115	4 960
1847	163 047	8 135	116 351	22 210	194 460	7 220	202 848	19 350	16 342	2 040	34 219	5 310
	873 367	112 708	1 161 152	252 120	1 223 939	320 581	1 472 864	297 100	198 757	30 147	199 483	41 641

Ha a kezességvállalásokat is hitelnyújtásnak tekintjük, akkor az egyháziak esetében a betáblázások összege 918 199-re, a kitáblázásoké pedig 123 543-ra nő.

Vegyük sorra az egyes hitelnyújtókat.

Az *egyház* a nemesség hiteligényének kielégítéséhez a 11 év alatt 918 199 forinttal járult hozzá. Az alábbiak szerint a kölcsönügyletekben túlnyomórészt az *egyház helyi* szervei és személyei vettek részt:

Hitelnyújtó	Betáblázás	Kitáblázás
Váradai r. k. püspökség	411 342	30 831
Váradai g. kat. püspökség	116 817	17 204
Váradai káptalan	334 540	46 892
Egyházi rendek, apátság, prépostságok és egyes személyek	55 500	28 616
Összes	918 199	123 543

Az a tény, hogy az egyháziakat érintő kitáblázások teljes összege a 11. esztendő végén még egészen el sem éri az első három évben eszközölt betáblázásokat, tehát nyolc teljes esztendő hitelből egyetlen krajcár sem került visszafizetésre, arra enged következtetni, hogy az egyháziaktól nyert hitelek hosszúlejáratúak voltak. Ezt a feltételezést az is alátámasztja, hogy az egyes felek javára betáblázott összegek közül is az egyháziakéból történt a legkisebb arányú törlesztés: 13,46%.

Az egyház hitelnyújtási akciói kettős eredménnyel jártak. Egyfelől ropant birtokaiból beszedett jövedelmét tőkefelhalmozásra hasznosította azzal, hogy egyéb kockázatos vállalkozások helyett kamatra helyezte ki, hiszen 1847 végén csak az előző 11 évről és csak a bihari nemesség oldaláról az egyház irányában fennálló kötelezettségek egyetlen esztendei kamatja a törvényes 6% mellett is 47 679 pengőforintra rúgott. Másfelől viszont a tőke az egyház kezében is, megyei viszonylatban is a politikai befolyásolás eszközévé vált ezen, az egykorúak által unos-untalan pénzszegény korként jellemzett időben. Ennek kézzelfogható bizonyítéka Bihar esetében vitathatatlan. Amióta a negyvenes évek elején Tisza Lajos mint vaskezü adminisztrátor hozzáfogott az ellenzék eltíprásához, az a megye liberálisai esztendőkön át egymást érve küldözgették panaszait az uralkodóhoz, feltárva Tisza eszközökben nem válogató, brutális lépéseit, amelyek még a védőpajzsként használt nemesi szabadságjogokat sem tartották tiszteletben, ha azok áthágása az ellenzék letörésével kecsegtetett. Ezeket a felségfolyamodványokat nemegyszer az ellenzék valamennyi tagja aláírta.⁷ Ezek az aláírások, ha úgy tetszik, egyúttal a megyei ellenzék névsorát jelentik egy-egy időpontban. Ha e névsorokat egybevetjük az egyházi hitelben részesülők lajstromával, azt kell tapasztalnunk, hogy az egyháziak — egy-két esztől eltekintve — nem bocsátottak tőkét annak, aki a liberálisokkal tartott, noha az ellenzék tagjainak nem kis része is a betáblázottak közé tartozott. Ellenben mindig volt pénzkölcsönük az ellenzék renegátjai számára, nem is szólva az olyan konzervatív elemekről, mint Józsa Péter (aki egyébként is egyházi alkalmazásban állt), Laky Lajos stb., vagy akár maga Tisza, akik a betáblázási jegyzőkönyvek beszédes sorai szerint az egyháztól nehézség nélkül kaptak egy-egy kölcsön átlagos mennyiségét jóval felülmúló összegeket. Persze, a fenti tény úgy is magyarázható, hogy a liberálisok nem

⁷ Ilyen pl. az ellenzékiek 1845. júl. 9-én a királynál Tisza tisztújítása ellen emelt panasza. Vö. Debreceni Állami Lt. Bihar megyei Bizottmányi Ir. 1848 : 1452.

is igen fordultak egyháziakhoz hitelkéréssel. A dolog lényegén azonban ez sem változtat: a vizsgált időszakban az egyház a konzervatív erők hitelezőjének szerepét töltötte be.

Az *árvapénztárral* és a *csődtömegekkel*, mint hitelforrásokkal, részletesebben nem kell foglalkoznunk, mert viszonylag kisebb — az előbbi 198 757, az utóbbi 199 483 forintnyi — összeggel szerepel e 11 év hitelügyleteiben. Az előbbi az árvákra nagykorúságuk elérésekor várandó javakat gondozta, a kis-korúakat illető jövedelmekkel való gazdaságos sáfárkodás volt a feladata, az utóbbi pedig a vagyonbukottak értékeit jelentette. A csődtömegeket megyei hatóság felügyelete alatt működő csődtömeg-választmányok kezelték. Mivel csőd esetében mindig arról volt szó, akár a szenvedő fél maga jelentette be, akár a hitelezők kérték a fizetéseképtelenség megállapítását, hogy a tartozások összege túlhaladta az adós vagyonának értékét, a hitelezők a csőd meghirdetése esetén nem kaptak, mivel a fenti okból nem is kaphattak, azonnal teljes kielégítést, hanem a csődtömeg egy részének kamatoztatásával igyekeztek a hiányt pótolni. Így került a csődtömegek jövedelmének jelentős hányada kihelyezésre, amely azonban az összes hiteleknek csak kis részét tette ki. Fontos körülmény, hogy csődtömegekből csak olyanok kaphattak hitelt, akik általában nagyobb garanciát tudtak nyújtani a kamatok pontos fizetésére.

Az *intézmények* címszó alatt sokfajta pénzforrás húzódik meg. Legfontosabb a Helytartótanács kezelésében levő Országos Alapítványi Pénztár. Ide sorolandó a Kincstár, amely a hitelezett összeg nem csekély részét dohányvásárlási előlegként adta (pl. Tisza Lajosnak egy ízben 40 000 forintot). Ide tartozik a megye házipénztára, amely valamennyi hitelező közül a legrövidebb időre folyósított kölcsönüket és ennek következtében — jegyezzük ezt már itt meg — a tőle kapott összegek minden valószínűség szerint csak a napi szükségletekből hirtelen előálló hiányok gyors pótlására szolgálhattak. Ezt igazolja az is, hogy minden más kölcsöntől eltérően a házipénztár hitelei a vizsgált időszakban teljes összegükben kiegyenlítést nyertek. Hitelforrást jelentettek a különféle alapok, az ezekben az években létrejövő és elágazó jellegű társulatok, amelyek a tagsági illetékből befolyó összegek egy részét gyümölcsöztették, végül egyes iskolák, amelyek ily módon hasznosították fel nem használt jövedelmeiket, mint pl. a debreceni református kollégium, a belényesi gimnázium stb. Az általuk biztosított hitelek megoszlását az alábbi felsorolás szemlélteti:

Név	Betáblázás	Kitáblázás
Országos Alapítványi Pénztár	387 820	50 220
Kincstár	240 800	48 514
Házipénztár	95 103	95 103
Különböző alapok és alapítványok	164 502	44 206
Különbféle iskolák	210 204	42 710
Különbféle társulatok	96 810	30 210
Egyéb	28 690	9 618
Összes	1 223 929	320 581

Említésre méltó, hogy — legalábbis a betáblázási jegyzőkönyvek szerint — egyetlen bihari nemes sem állt kapcsolatban kizárólag hitelnyújtással foglalkozó pénzügyintézettel, kivéve a Nagyváradi Takarékpénztárt, amely azonban

csak a vizsgált periódus utolsó évében alakult.⁸ A többi vidéki takarékpénztárak helyi jellegük és tőkeszegénységük miatt saját vidékük hitelviszonyain is csak némileg tudtak javítani. Az 1839-től szervezett Pesti Hazai Takarékpénztár sem került a bihariakkal összeköttetésbe, egyenlőre ez is csak a saját törvényhatósága keretein belül működő intézmény maradt. Mindezek azzal együtt, hogy az 1841-ben létrejött Pesti Magyar Kereskedelmi Bank hatásköre sem ért el Biharig, jellemző képet adnak a hazai hitelviszonyokról.⁹

A *nemtelenek* megjelölés alatt összefoglalt hitelezők egyes csoportjainak megállapítása fáradságos munkát követel. A feladat elvégzéséhez megint újabb segédeszközökhöz kell folyamodnunk, hogy a szereplő neveket személyekkel azonosíthassuk és kategóriákra oszthassuk. A kiindulási támpontot az adja meg, hogy a kölcsönügyletek egy részében a betáblázások feltüntetik a hitelező foglalkozását, elsősorban ha iparosról, kereskedőről és bérlőről van szó, az első két esetben főleg akkor, ha a kölcsönnyújtó nem megyei illetőségű. Továbbá az 1840-i XVI. tc. elrendelte, hogy a kereskedők kötelesek kereskedési címüket az illető városi vagy megyei törvényhatóságnál bejegyzés végett bejelenteni. Ennek következtében a közgyűlési jegyzőkönyvekből összeállítható a *megyében* üzletet vivő kereskedők névsora. Azután a tárgyalat időszakból zsidóösszeírásokkal is rendelkezünk. Végül a hitelezők neveinek a dikális összeírásokkal történő egybevetésével egy sor esetben kimutatható, hogy jobbágy-hitelezőkkel van dolgunk. Itt azonban az is megjegyzendő, hogy a jobbágyoktól felvett, nem ritkán kényszereszközökkel szerzett kölcsönök nagy többsége minden bizonnyal nem került betáblázásra, főleg akkor nem, ha az adós-felet maga a földesúr jelentette. Az ezek után is megmaradt, viselőjük személyét homályban hagyó neveket, még ha egy-kettő azonosítható is honorációkkal, az áttekinthetőség kedvéért az „egyéb” címszóval nyugodtan egybe foglalhatjuk, már csak azért is, mert az általuk nyújtott hitelek viszonylag kis összeget jelentenek. A nemtelenek kölcsönösszegének felbontása a táblázatban közölt eredményre vezet:

A nemtelenek által nyújtott kölcsönök

Év	Jobbágy		H a z a i								Külföldi	
			Iparos		Kereskedő		Bérlő		Egyéb			
	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás	Be-táblázás	Ki-táblázás
1837	1 012	—	4 112	500	22 940	2 600	12 724	—	380	—	—	—
1838	—	—	420	292	6 091	2 410	2 475	—	—	—	—	—
1839	1 518	—	1 084	—	45 238	—	13 663	—	150	—	—	—
1840	230	—	873	400	15 705	9 328	2 448	—	410	278	—	—
1841	1 064	320	1 288	2 612	39 618	18 450	9 670	—	670	1 558	—	—
1842	1 618	—	2 600	—	140 605	13 275	32 970	—	1 250	415	12 000	—
1843	1 140	684	1 310	682	198 977	49 116	36 298	2 040	2 965	123	—	—
1844	976	200	1 617	549	144 187	74 819	24 200	2 771	2 840	1 028	—	—
1845	830	—	1 512	—	74 679	28 620	21 381	—	1 740	—	—	—
1846	866	—	1 734	832	129 134	16 008	22 016	—	520	—	450	—
1847	780	—	1 434	640	97 792	21 570	14 870	—	1 475	—	—	—
Össz.	10 034	1 204	17 984	6 507	914 966	236 196	192 718	4 811	13 000	3 402	12 450	—

⁸ A Nagyváradi Takarékpénztár 1847. május 1-én nyílt meg 17 000 forint tőkével. Az év végéig a pénztár 8200 forint hitelt nyújtott, de elsősorban jobbágyoknak. — Vö.: Tokody Ágoston naplója, Bibliotheca Universitatis din Cluj, Manuscriso, No. 2420.

⁹ Vö. *Vargha Gyula*: A magyar hitelügy és hitelintézetek története, Bpest, 1896.

A táblázat tanúsága szerint a nemtelenektől kapott 1 161 152 forint hitelnek 0,87%-át jobbágyok, 1,55%-át hazai iparosok, 78,79%-át hazai kereskedők, 16,59%-át bérlők, 1,12%-át ismeretlenek és 1,08%-át külföldiek adták. Az 1847 végén a nemtelenek javára fennálló követelések megoszlása a következő:

Kategória	Kitáblázatlan összeg	Az adósság az összes nemtelenek által nyújtott hitel hány %-át teszi
Jobbágy	8 830	0,98
Hazai iparos	11 477	1,28
Hazai kereskedő	678 770	74,68
Bérlő	187 907	20,68
Egyéb	9 598	1
Külföldi	12 450	1,38
Összes ...	909 032	100%

A táblázatból önként adódó következtetések: 1. A külföldi tőke részvétele szinte elenyésző. A 11 esztendő alatt mindössze két esetről van tudomásunk, amikor külföldi hitelt Biharban fekvő ingatlanra tábláztak be. Az egyiket egy Ottlinger András nevű ausztriai, a másikat pedig egy ugyancsak osztrák, bécsi kereskedő adta. Persze, ez önmagában véve nem jelenti azt, hogy a Biharban ingatlannal rendelkező nemesek nem vehettek fel ennél nagyobb összegeket külföldiektől. A fennálló törvények szerint ugyanis egy bizonyos törvényhatóságnál csak az illető törvényhatóságban fekvő ingatlanra történhetett betáblázás. A más megyében is birtokos nemesek esetleg ottani javaikra kértek hitelt a külföldiektől. A külföldi tőke korabeli szerepének országos arányára a fentiekből mégis levonható bizonyos következtetés. Az eredmény egyébként nem is meglepő, ha meggondoljuk, hogy a külföldiek a rendezettebb jogviszonyok miatt tőkéik hasznát ottani kihelyezéssel összehasonlíthatatlanul biztosítottabbnak tekintették, mint a feudális Magyarországon. 2. A nemtelenek hitelnújtásaiban uralkodó helyet foglal el a kereskedőtőke. 3. Egyelőre csak tényként jegyezzük meg, hogy a bérlők kategóriájától folyósított kölcsönösszeg aránylag magas.

Most kísérjük meg, amennyiben az adatok ezt megengedik, az egyes hitelek jellegének a megállapítását. A jobbágy, külföldi, egyéb és bérlő kategóriáknál erre vonatkozóan semmi támpontunk sincs; az iparos- és kereskedőkölcsönök betáblázásai az esetek egy részében ugyancsak semmitmondóak, más részében azonban a túloldali táblázatban közölteket árulják el.

Vagyis: a felvett 1 161 152 forintból 702 903 forint terményelőleg, az összes hitelnek 60,55%-a; 84 396 forint áruhitel, az összes hitel 7,26%-a. Visszafizetésre került a terményelőlegből 224 916 forint, az összes terményelőleg 32%-a, az áruhitelből 10 778 forint, az egész áruhitel 12,77%-a. A hitelező kereskedők döntő többsége zsidó volt. A terményelőlegként nyújtott 702 903 forintból ők adnak 696 453 forintot, az egésznek 99,8%-át. A terményelőleg kitáblázásaiból 220 079 forint (97,76%), az áruhiteléből 816 (1,17%) az ismeretlenéből 3 912 forint (59%) az ő javukra történt.

A nyújtott hitelek nemei

Év	Hazai kereskedő						Hazai iparos			
	Terményelőleg		Áruhitel		Ismeretlen		Áruhitel		Ismeretlen	
	be-táblázás	ki-táblázás	be-táblázás	ki-táblázás	be-táblázás	ki-táblázás	be-táblázás	ki-táblázás	be-táblázás	ki-táblázás
1837	11 225	2 246	4 279	354	7 436	—	3 920	500	192	—
1838	4 234	2 016	800	65	1 057	329	420	292	—	—
1839	24 680	—	12 224	—	8 334	—	750	—	334	—
1840	8 976	7 542	2 150	1 009	4 579	777	873	300	—	100
1841	28 012	17 005	3 395	418	8 211	1 027	1 000	2 242	288	370
1842	105 246	12 980	10 186	295	25 173	—	1 896	—	704	—
1843	152 650	47 616	9 962	1 042	36 365	958	1 008	682	302	—
1844	110 816	71 218	9 871	1 558	23 500	2 043	1 390	549	227	—
1845	62 524	27 215	2 140	—	10 015	1 405	1 328	—	184	—
1846	110 760	16 008	6 976	—	11 398	—	1 456	832	278	—
1847	83 780	21 570	7 192	—	6 820	—	1 180	640	254	—
Összes	702 903	224 916	69 157	4 741	142 888	6 539	15 221	6 037	2 763	470

1847 végén a megye nemességének az iparosok és kereskedők irányában kiegyenlítettlen tartozásait az alábbi összesítés szemlélteti:

	Hitelajták	Kereskedő	Iparos
Terményelőleg	Tartozás	477 987	—
	A felvett összeg százalékában	68	—
	Tartozás	64 434	9 184
Áruhitel	A felvett összeg százalékában	93,14	60,33
	Tartozás	136 349	2 293
Ismeretlen	A felvett összeg százalékában	95,41	83,7
	Tartozás	678 770	11 477
Összes	A felvett összeg százalékában	71,96	63,78

A bihari nemesi társadalom tehát adós maradt a terményelőlegként felvett hitelek 68%-ával. Mit jelent és hogyan lehetséges ez? Hiszen a korabeli magánlevelezések, hivatalos összejövetelek, hírlapi megnyilatkozások a nemesség anyagi helyzetéről szólva mind az áruk eladhatatlanságáról, az értékesítés megoldhatatlanságáról festenek sötétebbnél sötétebb képet. Az ily irányú panaszok, a probléma megoldását célzó vizsgálódások, tervek, javaslatok nem hagynak kétséget afelől, hogy ez a nemesi társadalom egészének valóban egyik legégetőbb kulcskérdése volt. A megoldáshoz közelebb jutunk, ha a termény és áruelőlegből keletkezett adósságokat a nemesség egyes rétegeire kivetítve tüntetjük fel.

Az adósságok megoszlása az egyes rétegek szerint

Kategória	Terményelőleg				Árhitel			
	felvesz	vissza- fizet	adós	a felvett összeg hány %-ával adós?	felvesz	vissza- fizet	adós	a felvett összeg hány %-ával adós?
Földtelen értelmiségi	—	—	—	—	—	—	—	—
Jobbágytelkes	20 016	8 851	11 165	55,47	—	—	—	—
Sajáttelkes	28 214	11 204	17 010	60,28	—	—	—	—
100 holdon aluli köz- birtokos	26 218	10 250	15 968	60,89	—	—	—	—
100—300 holdig	146 342	28 903	117 439	80,24	4 263	—	4 263	100
300—500 holdig	144 962	30 154	111 808	79,19	4 146	—	4 146	100
500—1000 holdig	90 025	28 471	61 554	68,37	5 726	2 010	3 716	64,89
1000—2000 holdig	82 915	31 568	51 347	61,93	17 911	875	17 036	95,11
2000—5000 holdig	55 991	20 905	35 086	62,66	14 570	1 449	13 121	90,05
5000—10 000 holdig	40 000	20 210	19 790	49,47	18 964	1 318	17 646	93,05
10 000 holdon felül	68 220	34 400	33 820	49,57	18 816	5 126	13 690	72,75
Összes	702 903	224 916	477 987	68	84 396	10 778	73 618	87,23

A táblázat arról vall, hogy a legtöbb terményelőleget a 100-tól 500 holdig terjedő földtulajdont bíró nemések vették fel és a visszafizetést is ezek a rétegek teljesítették a legkisebb százalékban. Az első pillanatban az a gondolat merül fel a kutatóban, hogy minden valószínűség szerint az e kategóriákba tartozó földbirtokosok több hitelt kértek egy-egy esztendőben, mint amennyinek kiegyenlítését jövedelmük lehetővé tette. Ez annál is inkább helytállónak látszik, mert nekik, már csak birtokuk korlátozott terjedelme miatt is, viszonylag kisebb sajátkezelésű majorságaik voltak, mint gazdagabb osztályosaiknak. Elképzelhető tehát, hogy egy-egy rossztermésű évben, amilyenek pl. 1845-ben, 1846-ban egymást követték, majorságaik természhozama és jobbágyaik dézsmagabonája együttesen sem volt elég ahhoz, hogy az előlegként felvett hitelekot letudják vele. E magyarázat azonban csak akkor lenne minden tekintetben kielégítő, ha csupán e rétegek lennének terményelőleggel hátrálékban. A táblázatból azonban az derül ki, hogy a legnagyobb birtokosok számláját is terhelte 1847 végén terményelőlegből eredő adósság, márpedig a tízezer holdon felüli birtokosok esetében nehezen képzelhető el, hogy a 11 év alatt felvett 68 220 forint terményelőlegből ugyanezen idő végén mindössze 34 400 forintot, tehát a kölcsönnek nem sokkal több, mint 50%-át lettek volna képesek terményben visszafizetni. Így hát az előbbi következtetés az igazságnak csak egy része, csak rész megoldás lehet. Úgy hisszük, nem járunk messze az igazságtól, ha azt a következőkben véljük megtalálni.

A kereskedők az előlegként adott hitelek fejében lekötött terményt nem meghatározott idő elteltével, nem is az adós fizetőképességének alakulása szerint, hanem a piac mindenkorai szükségleteihez igazodva vették át. Ezt már az is alátámasztani látszik, hogy a lekötött termények túlnyomó mennyisége kenyérgabonából állt, amelynek mint legfontosabb létfenntartási cikknek piaci áralakulását rövidebb idő alatt is sokkal jobban és szélesebb tömegeket átfogóan befolyásolta egy rossz vagy jó esztendő, mint pl. a gyapjúét vagy a dohányét. (Egyébként a bihari nemesség más közeli megyékhez, pl. Békéshez, Szatmárhoz stb. viszonyítva aránytalanul kisebb mértékben foglalkozott

dohánytermesztéssel és birkatartással.) A kereskedő tehát, ha a piacot telítettnek találta, akkor az előleg kiegyenlítése elől elzárkózott, illetőleg csak a saját vevőköre terményszükségletének erejéig vette azt igénybe. Ha viszont pl. silány termékvetésében a vásárlói igény megnőtt, akkor az előleg megterítésének követelésével lépett fel. Az utóbbi esetben pedig e rétegek csak kevésbé tudtak kötelezettségeiknek eleget tenni és képtelenek voltak arra, hogy évek óta halmozódó előlegüket most egyszerre térítsék vissza. Ezt nem utolsósorban a tárolási technika fejletlensége hiúsította meg, amely miatt az elraktározott gabona jelentékeny része tönkrement, a hibás terményt pedig a kereskedő természetesen nem volt hajlandó átvenni. E súlyos visszaélésnek is véget akart vetni az 1844: XV. t.c. B része, amely kimondotta, hogy az áruszerzési kötésekben eredt jogok a szerződésteljesítés határidejének lejártá után két évvel elenyésznek. Statisztikáinkból azonban az is megállapítható, hogy e törvény nem igen javított a helyzeten. Nem is javíthatott, hiszen a szerződések nem kis része a törvény meghozatala előtt keletkezett, megalkotói pedig visszaható erővel nem ruházták fel azt. De azért sem segíthetett, mert nagyobb megerőltetés nélkül továbbra is kijátszható volt azzal, hogy a kereskedő a szerződésbe a teljesítés határidejét vagy nem foglalta bele, vagy tetszés szerinti hosszabb periódusra odázta el.

Ezen túl a kereskedő egy másik, a korabeli forrásokból lépten-nyomon előbukkanó nyerészkedési módot is alkalmazott: az előlegszerződés nem feltétlenül kötelezte arra, hogy a terményt a mindenkori piaci áron vegye át, ami más megfogalmazásban felhatalmazást jelentett az átvételi árak tetszés szerinti diktálására. Végül — ez persze statisztikáinkból nem olvasható ki, de más jellegű források kendőzetlenül beszélnek róla — elterjedt visszaélési forma volt az is, hogy a kereskedő — de más hitelező is — a betáblázottnál valójában kisebb összeget adott a hitelezőnek, de a kamat biztosítása céljából e, nemegyszer uzsora-kamatot is előre a kölcsöntökhöz hozzászámítva, kölcsönként tábláztatta be az adós terhére.

Összefoglalva: Ha az előleget nyújtó kereskedő nincs kötelezve arra, hogy az adósság letisztázását jelentő terményt meghatározott időben és meghatározott áron vegye át, akkor a szükségleteket felülhaladó kínálat esetén nem adósaiktól szedi össze a terményt, mert más eladóktól is csekély áron hozzájut. Így a hitelvállalónak terménye is veszendőbe megy, meg az adósság is a nyakán marad. Ha viszont a kereslet nő a kínálat fölé, akkor a kereskedő magameghatározta áron kényszeríti az adóst tartozása törlesztésére és ezzel elüti attól, hogy az időleges konjunktúrát saját hasznára aknázza ki. (Ezért nincs is a kereskedőnek arra szüksége, hogy árufelesleg esetén — előre számolva a kereslet jövőendő tágulásával — túlságosan sok gabonát vásároljon fel és tartson raktáron, ennek mellőzése pedig felesleges kiadásoktól és felesleges gondoktól kíméli meg.) Másrészt ily esetekben a termék gyengesége miatt az előlegkérő is csak részben tud a fizetési kötelezettségnek eleget tenni. A kereskedőknek „előleg” címén gyakorolt tevékenysége tehát végső fokon azt eredményezi, hogy az előlegkölcsönt felvevő nemes értékesítési perspektívája nem szélesedik, ugyanakkor terményeivel sem rendelkezik szabadon, mert azok esztendőkre előre lekötötték a kapott hitel fejében. Íme, a feudális korszak utolsó évtizedeinek egy sajátságos ellentmondása: A nemesség jelentős része azért süllyed, mert terményeire nem talál vevőt, hiszen a kereskedő, akinek foglalkozása egybeesik a piacfelhajtással, aki többé-kevésbé kialakult vevőkörrel rendelkezik és aki mind az eladó, mind a felvevő piacokon helyi meg-

bizottakra tud támaszkodni, potenciális helyzeténél fogva az értékesítés tekintetében behozhatatlan előnyökkel rendelkezik másokkal szemben. A nemesség bizonyos rétegeit viszont azért fenyegeti anyagi pusztulás, mert terményelőleg címén keletkezett adósságba keveredve, esztendőkkel előre nem gazdái termelvényeiknek, azok sorsáról, a kereskedelembe való bekapcsolásáról vagy veszendőbe juttatásáról egy külső tényező: a kereskedő dönt!

Kérdés az, hogy miért nem elsősorban a nagyobb birtokosok termelvényeinek a lekötésére kerül sor, hiszen ez a kereskedő számára látszólag kifizetőbb, mert így nem kell több helyről kisebb tételekben összeszedni a piacra szánt mennyiséget és a nagybirtokosok szakszerűbben kezelt majorságainak terményei általában valamivel jobb minőséget is képviselnek. Úgy látjuk, hogy ennek számos oka van. Ilyen az, hogy a nagyobb birtokosok családi kapcsolataik, ismeretségük, összeköttetések révén viszonylag könnyebben tudnak más forrásból és kedvezőbb feltételek mellett hitelhez jutni, tehát csak ritkábban vállalják magukra a többszörös veszteséggel járó terményelőleg-hitel fajtáját. De a kereskedő szemszögéből is vannak előnyei annak, ha kisebb birtokosokkal lép előlegkapcsolatba. Nem arra gondolunk elsősorban, hogy a nagyobb birtokosok épp a fentebbiek miatt nem olyan könnyen legyűrhető ellenfelek, mint a kisebb tulajdonosok, ha vita támad az előleg ügyében, hanem arra, hogy az utóbbiak kisebb hitelösszegekkel is, azaz könnyebben, a kereskedő uralma alá kerülnek. Ha megnézzük a terményelőleg címén juttatott hiteleket, akkor azt tapasztaljuk, hogy tételenként nem nagyok, de egyfelől számszerűen nagyon széles körre terjednek ki, másfelől ugyanaz a személy többszöri hitelvétellel kerül egyre szorítóbban a hitelező kezébe. Álljon itt végül a szemléletesség kedvéért, hogy holdanként hány forint terményelőlegből fakadó teher nehezedett a nemesség egyes rétegeire:

Kategória	Összes tartozás	Terményelőlegből eredő tartozás	A terményelőleg az összesnek hány %-a	A kategória kezén levő összes földterület holdakban	A terményelőlegből egy holdra esik forintban
Jobbágytelkes	39 018	11 165	28,61	—	—
Sajáttelkes	128 539	17 010	13,23	32 976	0,51
100 holdon aluli	211 793	15 968	7,53	35 358	0,45
100—300 holdas	687 595	117 439	17,07	73 802	1,59
300—500 holdas	583 805	114 808	19,69	36 417	3,15
500—1000 holdas	378 169	61 554	16,27	48 065	1,28
1000—2000 holdas	384 365	51 374	13,36	65 529	0,78
2000—5000 holdas	474 222	35 086	7,39	73 584	0,47
5000—10 000 holdas	498 055	19 790	3,93	136 993	0,14
10 000 holdon felüli	606 168	33 820	5,57	482 505	0,007

Az *áruhitellel* kapcsolatos visszaélésekre már Ungár rámutatott, ezzel itt most nem kívánunk foglalkozni. Csak összehasonlítóképpen állapítjuk meg, hogy a kereskedők az általuk kölcsönzött hitelnek csak 7,5%-át adták áruhitelként, az iparosok viszont 84,9%-át. Eszerint a kereskedők a hitelnújtásnak elsősorban terményelőlegkezési, az iparosok pedig áruhitelkezési formáját üzték.

Végül nem mehetünk el szó nélkül a bérleti előlegként felvett hitelek mellett sem. Tekintsük át figyelmesen az alábbi, bérleti előleg címén be- és kitáblázott összegek rétegstatisztikáját:

Kategória	Felvessz	Visszafizet	Adós	Hány %-uk adós
100—300 holdas	67 614	—	67 614	100
300—500 holdas	21 918	—	21 918	100
500—1000 holdas	31 828	—	31 828	100
1000—2000 holdas	37 160	—	37 160	100
2000—5000 holdas	16 784	1 253	15 531	92,53
5000—10 000 holdas	17 414	3 558	13 856	79,56
10 000 holdon felül	—	—	—	—
Összes	192 718	4 811	187 907	97,02

A kimutatás nem kevesebbet mond számunkra, mint hogy a 11 év alatt bérleti előleg néven felvett 192 718 forintból a 11. esztendő végén 187 907 forint, azaz az egésznek 97,02%-a kitáblázatlan maradt. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy a bihari nemesek a fenti rétegmegoszlásban bérletbe adott földjeik egy részének, vagy a bérletbe adott földterületnek egész jövedelmét előre megkapták és felhasználták. Minthogy pedig a bérleti előleg címén betáblázottak szinte esztendőről esztendőre ugyanazok vagy legalábbis bizonyos időközönként ismétlődnek, akikhez az évek folytával újabb családok csatlakoznak, nem túlzás azt mondani, hogy számos nemesi család esztendőkkel előre felélte árendába bocsátott földje hozamát. Ez a tény úgy is megfogalmazható, hogy a fenti összeggel egyenértékű földterület kezdett kicsúszni a nemesség lába alól, félig szinte már a bérlő kezébe került, vagy legalábbis a bérlő azt hosszú esztendőkre eleve biztosította magának. E bérlők társadalmi megoszlásáról az egyes nevek azonosítása után megtudjuk, hogy 24%-uk nemes, tehát ezek előlegei nem számíthatók a nemtelenek kölcsönei közé, 76%-uk pedig nemtelen. Végül az sem közömbös, hogy a legnagyobb összegű bérleti előleggel megterhelt nemesi kategóriák megint a kisebb vagyonúak, elsősorban pedig a 100—300 holdasok rétege.

Végül vegyük szemügyre azokat a betáblázásokat, amelyekben mind a hitelező, mind a betáblázott a nemesi rendhez tartozik és kíséreljük meg ezeket is kisebb csoportokra bontani. A művelet első eredménye így foglalható össze :

Év	Kezesség-vállalás	Hozomány-lekötés	Nemesi özvegyek kölcsönei	Egyéb nemesek kölcsönei	Összes
1837	6 310	—	7 866	31 226	45 392
1838	10 861	2 040	—	58 842	71 743
1839	39 320	—	7 990	73 106	120 436
1840	24 255	—	8 725	98 751	131 731
1841	35 486	9 220	7 342	13 585	65 633
1842	21 849	12 200	3 660	120 180	157 889
1843	23 850	3 700	11 800	194 451	233 801
1844	18 696	5 300	17 120	136 562	177 678
1845	59 898	—	7 120	32 120	99 138
1846	12 802	16 450	116 274	21 049	166 575
1847	18 948	11 735	19 845	152 230	202 848
Összes	272 275	60 735	207 732	932 102	1 472 864

A fenti kimutatás első tanulsága, hogy 333 010 forint esetében valójában nem cserélt gazdát pénzösszeg, mert 272 275 forintnyi adósság csak kezesség-

vállalásként került beiktatásra, 60 735 forintnál pedig hozomány lekötéséről volt szó. A nemesi rend azonban még ezek leszámításával is az első helyet foglalja el a hitelnújtók sorában. Úgy látszik, hogy a nemesi özvegyek e korban is jobban takarékoskodtak jövedelmeikkel és az általuk kormányzott családok beosztóbb életmódjuk, a pénznek felesleges kiadásokra nem pocskolása következtében ritkábban estek az eladósodás hálójába. (Megjegyzendő, hogy az 1846-ban szereplő 116 274 forintból 100 000 forintot két 50 000-es részletben egy angol tábornok bihari származású nemesi özvegye folyósított.) Az a 932 102 forint, amelyet egyéb nemesek javára tartanak nyilván a betáblázókönyvek, azt látszik igazolni, hogy a feudális osztály bizonyos csoportjainak vagy személyeinek tőkekihelyezésre is futotta a jövedelmükből. Tüzetesebb vizsgálat alapján arról győződhetünk meg, hogy e csoport is két részből tevődik össze. Vannak köztük olyanok, akiket e 11 év alatt semmifajta adósság sem terhelt, és olyanok, akik hitelezőkként is, meg betáblázottként is előbukkannak. A két csoport javára fennálló követelések összecszerű arányát az alábbiakban közöljük:

Év	Betáblázatlan nemes hitelnújtása	Betáblázott nemes hitelnújtása	Összes
1837	16 762	14 464	31 226
1838	34 900	23 942	58 842
1839	54 541	18 565	73 106
1840	85 107	13 644	98 751
1841	5 265	8 320	13 585
1842	94 519	25 661	120 180
1843	171 663	22 788	194 451
1844	103 904	32 658	136 562
1845	22 915	9 205	32 120
1846	15 549	5 500	21 049
1847	121 735	30 495	152 230
Összes	726 860	205 242	932 102

Kísérreljük meg most a betáblázatlan nemesek — köztük az özvegyek — által adott kölcsönösszegeket vagyoni kategóriák szerint felbontani. (A táblázatból kihagytuk az angol özvegyet, mert őt adatok híján egyetlen kategóriába sem tudtuk besorolni. Így tehát a nemesi özvegyek hiteleként 100 000 forinttal kevesebb szerepel.) Íme az eredmény:

Kategória	A hitelező nemesek száma	A hitelezett összeg			Egy főre esik
		nemesi özvegytől	egyéb nemestől	összesen	
1000 holdon aluli	42	47 810	18 911	66 721	1 588,83
1000—2000 holdas	5	16 820	23 315	40 135	8 027
2000—5000 holdas	6	37 942	66 877	104 819	17 436,5
5000—10 000 holdas	5	5 160	129 096	134 256	26 851,2
10 000 holdon felül	3	—	488 661	488 661	162 887
Összesen ..	61	107 732	726 860	834 592	

Nem számítva tehát az angol özvegytől kapott 100 000 forintot, a nemesség bizonyos elemeinek az általuk nyújtott 834 592 forint hitel 6%-os kamatláb

mellett is egyetlen esztendő alatt 50 075 forint jövedelmet hozott, a 10 000 holdnál vagyonosabb három család pedig egy esztendőre szóló hitelezéssel 29 320 forintra tett szert.

De mivel magyarázzuk azt a jelenséget, hogy az *adós* nemesek egyúttal nem megvetendő összegek kölcsönadói is? Az első tényező, amellyel számolnunk kell, az, hogy egyesek kisebb mennyiség erejéig átmenetileg segítik ki osztályostársaikat, akiknek valamilyen hirtelen előálló ok miatt halaszthatatlan szükségük van kölcsönre. Az ilyen kettős szerepet játszó nemesek ügyleteinek figyelmes áttanulmányozása azonban meggyőző bennünket, hogy nem csupán erről van szó. Ha ugyanis megkíséreljük az e csoport által nyújtott hiteleket aszerint osztályozni, hogy a kölcsönadó kinek tartozik, akkor arra az eredményre jutunk, hogy a 205 242 forintból 170 971 forintot olyan nemesek hiteleznek nemestársaiknak, akiknek az egyháziak javára vannak kötelezettségei betáblázva! Ha pedig esztendőről-esztendőre nyomon követjük a fenti nemesek neveit is a betáblázási jegyzőkönyvekben, akkor az is kiderül, hogy jelentős részük időközönként ismételten kölcsönt vesz fel az egyháziaktól és ugyanezen idő alatt bizonyos összeget kisebb részletekben másoknak meg folyamatosan hitelez. Hogy e nemesek részéről hitelnyújtásról van szó, azt az igazolja, hogy a kisebb összegek egy részét ki is egyenlíti azok, akiknek terhére a betáblázás történt. Mindez gyanúsnak tűnik. Tegyük hát kísérletet és legalább néhányánál próbáljuk megállapítani, hogy az egyháziak javára történő két betáblázás közt mekkora összeget hiteleznek, azaz: milyen arány áll fenn az egyháztól kapott hitel és a másoknak nyújtott kölcsönök teljes összege közt. Egyes esetekben olyan változó eredményeket kapunk, amelyek semmifajta összefüggésre sem utalnak, az esetek többségében azonban meglepetés éri a kutatót: a fenti nemesek két kölcsönvétel közt eltelt időben nagyjából 20%-kal nagyobb összeget hiteleznek, mint amekkorát az egyháztól felvettek. Ha végignézzük az összes ilyen nemesek pénzügyleteit, akkor a végeredmény: abból a 170 971 forint pénzmennyiségből, amelyet az egyháziaktól hitelt nyerő nemesek másoknak kölcsönadtak, 51 211 forint esetében semmi szabályosság nincs, 119 760 forintot azonban olyanok hiteleztek, akik ugyanezen idő alatt az egyháziaktól 99 800 forintot vettek fel, vagyis pontosan 20%-kal adtak több hitelt, mint amennyit ők maguk kértek. Mit jelenthet ez?

Az első kézenfekvő következtetés az, hogy a nemesek egy bizonyos csoportja a pénzközvetítő szerepét tölti be az egyház és mások között, amennyiben az előbbiektől szerzett hiteleket az utóbbiaknál helyezi el. De az is természetes, hogy e műveletben nem részesedés nélkül vesz részt. Ezzel máris érthetővé válik a 20%-os felesleg magyarázata: a fenti egyházi pénzeket a kölcsönvevők kisebb részletekben úgy adták tovább, hogy 20%-os kamatot kértek érte, ezt az uszorakamatot azonban *fiktív* tőke formájában mindjárt hozzászámították a kölcsöntőke *tényleges* összegéhez, hogy a kamat kifizetését biztosítsák. A nemesség bizonyos csoportjai tehát a vizsgált időszakban ilyen hallatlan mértékű uszorakamat segítségével saját nemestársaik kiszipolyozóinak szerepében lépnek fel. Hogy az egyház milyen kamatláb mellett hitelezett, azt a tárgyalt forrásból megállapítani nem lehet. De vitathatatlan, hogy tőkéje útján a rendi társadalom gazdasági és politikai életének a polgári forradalom előestéjén sem volt utolsó tényezője. Azokat a konzervatív elemeket, amelyeknek maguknak nem volt oly egető szükségük hitelre, azzal kötötte még szorosabban magához, hogy uszoratevékenységet tett számukra lehetővé. Az utóbbiak viszont nemcsak a semmi fejében szerzett 20%-os kamatnak — e II év

alatt 19 960 forintnak — jutottak birtokába, hanem — az uzsora nagysága ellenére is — a nemesi társadalomnak újabb szélesebb, elsősorban kisebb vagyonú csoportjait láncolták magukhoz és így politikai nézeteikhez is. Az ilyen uzsoratevékenységet folytató nemesek rétegmegoszlása Biharban a következő:

100— 300 holdas :	1 fő
300— 500 holdas :	2 fő
500—1000 holdas :	7 fő
1000—2000 holdas :	2 fő
2000—5000 holdas :	1 fő

A fentiek rávilágítanak az uzsorakamat nagyságára és egyúttal arra is intenek, hogy — most már az összes kölcsönügyleteket tekintve — a betáblázott hitelek nem okvetlenül jelentenek akkora kölcsönösszeget, mint amekkorát a számok mutatnak, mert a kamatnak fiktív tőkeként való elkönyvelése bújhat meg ott is, ahol annak kimutatására a mennyiség pusztá feltüntetése nem ad lehetőséget.

Az előbbi eredmény arra ösztönzi a vizsgálódót, hogy figyelmesen tanulmányozza át azoknak a nemeseknek az ügyleteit is, akik *kitáblázóként* is, meg *betáblázottként* is szerepelnek. A munka itt sem bizonyul hiábavalónak: az tapasztalható, hogy egyesek betábláztatnak ingatlanukra egy bizonyos összeget, majd ezzel egyidejűleg vagy közeli időben ugyanakkora, vagy nagyjából megközelítő nagyságú tőkét ki is tábláztatnak, de — és ez az új mozzanat — nem annak a javára tábláztatják ki, akinek javára a betáblázás történt. Ennek a jelenségnek a magyarázata csak egy lehet: a nemesi társadalom számos tagja régebbi lejárt vagy lejáróban levő kötelezettségeinek csak újabb hitel felvételével tud eleget tenni. Az ily módon be- és kitáblázott tőke 327 001 forintra rüg, vagyis e 11 év alatt kiegyenlített hiteleknek 30,7%-át teszi. Tekintsük át a fenti célt szolgáló kölcsönök évenkénti és rétegek szerint történő megoszlását (l. a túloldali táblázatot).

Ha a 11 év alatt kitáblázott 1 065 132 forintot az elemzés kezdetén közölt rétegmegoszlásnak mint kulcsnak segítségével felosztjuk az egyes kategóriák között, akkor azt is megtudjuk, hogy a nemesi társadalom egyes rétegei az általuk kitáblázott összegek hány %-ának visszafizetését eszközölték új kölcsönök útján.

Kategória	Összes kitáblázás forintban	Új hitellel történt kitáblázás forintban	Az új hitel a kitáblázásnak hány %-a?
Földtelen értelmiségi	50 741	13 823	27,25
Jobbágytelkes	—	—	—
Sajáttelkes	—	—	—
100 holdon aluli	34 519	8 768	25,4
100—300 holdas	54 918	25 695	46,78
300—500 holdas	42 816	11 689	27,3
500—1000 holdas	242 360	130 318	53,81
1000—2000 holdas	128 260	90 983	70,96
2000—5000 holdas	125 814	45 720	36,33
5000—10 000 holdas	232 516	—	0
10 000 holdon felüli	110 072	—	0

A régi hitelek kitáblázása érdekében felvett kölcsönösszeg mennyiségileg is, aránylagosan is az 500—2000 holdasok kategóriáiban a legmagasabb. Ebből

A kölcsönök rétegek szerinti megoszlása

Kategória	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	Összes
Földtelen értelmiségi	—	—	264	862	435	1 427	4 126	2 328	1 468	1 484	1 434	13 828
Jobbágytelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sajáttelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
100 holdon aluli	—	—	—	2 440	—	—	—	2 188	4 140	—	—	8 768
100—300 holdas	2 326	1 909	1 730	2 081	2 415	2 458	3 242	1 210	3 450	2 000	2 874	25 695
300—500 holdas	1 412	1 665	1 846	1 218	1 980	1 654	—	1 316	645	1 651	1 002	11 689
500—1000 holdas	5 074	6 912	6 710	13 917	18 856	18 475	14 932	19 850	11 257	5 135	9 200	130 318
1000—2000 holdas	—	4 000	7 400	12 656	10 826	11 050	15 840	13 463	—	9 248	6 510	90 983
2000—5000 holdas	—	—	—	—	16 020	13 200	—	16 500	—	—	—	45 720
5000—10 000 holdas	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10 000 holdon felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összes	8 812	14 486	17 950	33 174	50 532	48 254	38 140	56 855	18 260	19 518	21 020	327 001

azonban korai lenne azt a következtetést levonni, hogy e rétegek vannak a legjobban eladósodva. A fentiek ugyanis esetleg azt is jelenthetik, hogy e kategóriák adósságban evickélő tagjai birtokuk, azaz hitelalapjuk nagysága következtében, amelyre egyes tőkeforrások még hajlandók hitelt nyitni, viszonylag könnyebben el tudják odázni azt a vagyonbukást, amelyet a csőd jelent. Arra azonban mindenesetre figyelmeztet, hogy e számszerűen nem kicsi eladósodás kezdetét, azt az időpontot, ahol a nemesi társadalom kölcsönviszonyai ezen osztály gazdasági létének aláásóivá kezdtek válni, a tárgyalt időszak előtt, minden bizonnyal — mint ezt a szakirodalom már korábban megállapította — a dekonjunktúra és devalváció korában kell keresnünk, és az eredményt is elsősorban az utóbbiak következményének kell tartanunk. Támogatja ezt egy másik tény is: a vizsgálódás két időpontja, tehát 1837 és 1848 közt, az előbbieken tárgyalt 327 001 forinton kívül, 364 280 forint összegű kitáblázás eseteiben hiányoznak a betáblázás adatai, vagyis a hitelnyújtás 1837 előtt történt. Ez azt jelenti, hogy ha az áruhitel és terményelőleg címén eszközölt törlesztéseket teljes egészükben 1837 után keletkezett adósság visszafizetésének tekintjük is — ami korántsem biztos —, akkor is a kitáblázott 1 065 132 forint összegből 691 281 forint, tehát az egésznek 64,9%-a minden kétséget kizáróan korábbi keletű kölcsönök kiegyenlítését szolgálta.

A kitáblázások alaposabb vizsgálata még egy jelenségre hívja fel a figyelmet: 108 700 forintról ugyanis kiderül, hogy visszafizetőik évről évre mindig azonos nagyságú tételekben és mindig egyazon hitelnyújtónak tisztázták le, ez pedig csak egyet jelenthet: az ilyen esetekben csupán bizonyos tőke kamatainak rendszeres fizetésével van dolgunk. Mindezek részben a hitelek hosszúlejáratú voltának vagy a fiktív tőke elterjedtségének bizonyítékai, részben pedig a kölcsönbehajtás nehézségeinek a s. imptomái.

Az elemzés során először az egyháziakról állapítottuk meg, hogy 44 832 forint erejéig kezességet vállaltak egyes nemesekért. 272 275 forint értékben viszont e 11 év alatt olyan betáblázások történtek kezességvállalás címén, amelyekben a nemesi osztályból kerül ki a *kezes* is. Az előbbiekből 10 835, az utóbbiakból 49 901 forintot tábláznak ki. A kezességek 317 107 forintnyi összege már az első pillanatra viszonylag magasnak tűnik, ezért külön kell foglalkozni velük. Amint ismeretes, kezességkérésekkel különböző alkalmakkor találkozhatunk. Szoktak kérni azok, akiknek birtoka már túl van terhelve és a hitelező vagy kereskedő kölcsönnyújtáskor a visszafizetésre nem lát elég garanciát. (A váltóügyletekben is szerepelhet kezes.) Kiházásítás esetén a leendő férj nemegyszer ugyancsak kezes útján igyekezett tökéletesen biztosítani neje hozományát. Gyakorlattá vált az is, hogy hivatalbalépéskor a munkaadó követelt kezességet az új alkalmazott után, így akarva gondoskodni arról, hogy hűtlen kezelés előálltával ne őt érje a károsodás. Ilyenkor a kezesség vagy meghatározott időre, vagy a szolgálat egész tartamára szólt. A kezes, aki tehát vagyonával jótállásra kötelezte magát a kezességkérést, általában a kezességet igénylő rokoni, bárói vagy legalább ismeretségi köréből került ki, néha azonban csak közvetítők igénybevételeivel vállalkozott e protezsálásra. A kezességek fenti cseteit a betáblázások általában nem jelölik meg, a bejegyzések egy része mégis árulkodik. Egyes kezességek mellett ugyanis ez a meghatározás olvasható: *szolgálati előleg*. Mit jelenthet ez? Az esetek egy részében valószínűleg fizetési előlegről van szó, más esetekben viszont olyan kezességekkel van dolgunk, amelyekben a kezes is biztosítani akarja magát a váratlan meglepetésekkel szemben, ezért eleve kiköti, hogy ha netalán fizetnie kell a

kezeséskérő helyett, akkor az okozott kár ellenértékének megfelelő szolgálatot követelhesen védencétől. Ez a következtetés mindjárt hihetőbbé válik, ha mind az egyháztól, mind a nemesektől vállalt kezeségeket és egyszersmind azok fajtáit olyan táblázatokba foglaljuk össze, amelyek megmutatják, hogy a nemesi társadalom mely rétegei kérték a kezeséget. Az eredmény a következőkben szemléltethető.

Az egyház által vállalt kezeségek

Kategória	Szolgálati előleg címen			Egyéb címen vagy cím nélkül			Összes be-táblázás	Összes ki-táblázás	Kitáblázatlan
	be-táblázás	ki-táblázás	adósság	be-táblázás	ki-táblázás	adósság			
Földtelen értelmiségi	13 410	2 270	11 140	5 460	1 126	4 334	18 870	3 396	15 474
Jobbágytelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sajáttelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—
100 holdon aluli	—	—	—	—	—	—	—	—	—
100—300 holdas	2 241	—	2 241	—	—	—	2 241	—	2 241
300—500 holdas	3 000	1 000	2 000	—	—	—	3 000	1 000	2 000
500—1000 holdas	—	—	—	2 983	1 220	1 763	2 983	1 220	1 763
1000—2000 holdas	—	—	—	6 321	1 100	5 221	6 321	1 100	5 221
2000—5000 holdas	—	—	—	11 417	4 119	7 298	11 417	4 119	7 298
5000—10 000 holdas	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10 000 holdon felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összes	18 651	3 270	15 381	26 181	7 565	18 616	44 832	10 835	33 997

Nemesek által vállalt kezeségek

Kategória	Szolgálati előleg címen			Egyéb címen vagy cím nélkül			Összes be-táblázás	Összes ki-táblázás	Kitáblázatlan
	be-táblázás	ki-táblázás	adósság	be-táblázás	ki-táblázás	adósság			
Földtelen értelmiségi	45 797	19 416	26 381	19 405	2 510	16 895	65 202	21 926	43 276
Jobbágytelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Sajáttelkes	2 730	2 427	303	1 784	800	984	4 514	3 227	1 287
100 holdon aluli	4 320	2 918	1 410	4 570	715	3 855	8 890	3 625	5 265
100—300 holdas	8 142	4 975	3 167	2 210	—	2 210	10 352	4 975	5 377
300—500 holdas	6 426	2 016	4 410	6 264	—	6 264	12 690	2 016	10 674
500—1000 holdas	—	—	—	16 240	3 114	13 126	16 240	3 114	13 126
1000—2000 holdas	—	—	—	59 463	4 250	55 213	59 463	4 250	55 213
2000—5000 holdas	—	—	—	53 618	2 568	51 050	53 618	2 568	51 050
5000—10 000 holdas	—	—	—	18 466	3 200	15 266	18 466	3 200	15 266
10 000 holdon felüli	—	—	—	22 840	1 000	21 840	22 840	1 000	21 840
Összes	67,415	31 744	35 671	204 860	18 175	186 703	272 275	49 901	222 374

Az egyház tehát a 44 832 forintnyi kezességéből 18 651 forintot, a nemesek pedig a 272 275 forint értékű kezességéből 67 415 forintot nyújtottak szolgálati előleg címén. A fentebbi két statisztika legfontosabb eredménye az, hogy kézzelfoghatóan igazolja: szolgálati előleg fejében kizárólag a nemesi társadalom alsó rétegei — az 500 holdon aluliak — kényszerültek kezességkérésre és közülük is az értelmiségre esik az abszolút többség, mert az ilyen fajta 86 066 forint értékű kezességéből 59 207 forint, tehát az egésznek 66,46%-a őket illeti! Mindebből 1847 végéig csak 35 014 forint került letisztázásra és 51 052 forint továbbra is betáblázva maradt (az egyház terhére 15 381, a nemesekére 35 671 forint), ezen belül pedig az értelmiséget érintő egyházi kezességéből 11 140, a nemesi kezességéből 26 381 forint tartozás állt fent. Ha a követelésnek e viszonylagos nagyságát tekintetbe vesszük, akkor mindjárt labilisznak tűnik az a következtetés, amely a kutatóban először felmerül, az ti., hogy a szolgálati előleg címén kezességet kérők a kezes alkalmazottjai voltak. És valóban: számos értelmiségiről minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy 1848-ig egy percre sem állt annak a szolgálatában, aki kezességet vállalt érte!¹⁰ Hogyan magyarazzuk akkor e jelenséget? Csak egy megoldás képzelhető el. A nemesi társadalom alsó rétegeinek azon tagjai, akik — akár a mindennapi megélhetés érdekében, akár más okból — kölcsön felvételére szorultak, ha nem volt ingatlanuk vagy túlzottan meg volt terhelve, és így arra betáblázást nem eszközölhettek, csak úgy juthattak hitelhez, ha másvalaki kezességet vállalt a kölcsön visszafizetésére. Ha azonban ismerősei vagy barátai között nem akadt olyan, aki önzetlenül és ellenszolgáltatás nélkül segítségükre sietett volna kezességnyújtással, akkor kénytelenek voltak szolgálataikat mintegy garanciaként lekötni a kezesnek, tekintet nélkül arra, hogy az a kérdéses időben igényt tartott-e e szolgálatokra vagy sem. Vagyis a szolgálati előleg címén adott kezességek egy része valóságos fizetési előleget jelent ugyan, más része azonban pusztán a munkaerő lefoglalását célozza arra az esetre, ha fizetéseképtelenség előálltakor a kezesnek kell a hitelt kiegyenlítenie. Ezzel elérkeztünk a nemesi értelmiség — persze ez a nem nemesi értelmiségre is vonatkozik — problémájához és egyúttal a válságba jutott feudális társadalom egy újabb súlyos ellentmondásához.

A nemesi értelmiség a tárgyalt 11 év során kimutathatóan 168 274 forint hitelhez jutott, amelyből 1848. január 1-ig 50 741 forint kitáblázására került sor, tehát a vizsgált periódust 117 533 forint adóssággal zárta. Az összhitelből 84 072 forintot kezesség útján, 84 202 forintot pedig más módon — pl. háziingatlanra való betáblázással, vagy ténylegesen fizetési előleg fejében — szerzett. A kezességek alatt részben tényleges tőke húzódik meg, amennyiben a kezes mástól kapott kölcsön visszafizetésére kötelezte magát. Az esetek nem kis számában azonban csupán bizonyos erkölcsi jóállás fejeződik ki egy olyan meghatározott nagyságú fiktív pénzösszegben, amekkorát a kezes a kezességkérőért annak hivatalba lépésekor vállalt. A gyakorlatban tehát ez az értelmiség 168 274 forintnál kevesebbet kapott kézhez. A de facto felvett összeg nem kis részét pedig szolgálati előleg fejében szerezte, ugyanakkor azonban nem volt lehetősége arra, hogy a törlesztést valóban szolgálattal teljesítse, mert ezt a kezes, egyelőre nem lévén rá szüksége, nem vette igénybe. A reformkori Magyarország értelmiségével, amelyet a nemesség anyagi züllése egyre gyorsuló ütemben termelt ki saját soraiból is, az állástalanság, a hivatalnélküliség

¹⁰ Pl. Szaecsvay Imre sohasem állt Thurzó János szolgálatában, aki ily címen vállalt kezességet érte, Várady Andor sem volt özv. Nadányiné alkalmazottja stb.

nézett farkasszemet. A feudalizmus rendszere útját szegte olyan intézmények és hivatalok létrejöttének, amelyek a szellemi munkást alkalmazhatták volna. Ez az egész országban uralkodó állapot Biharban, ahol Magyarország egyes vidékeihez képest a polgári fejlődésnek még elemei is csak fáziskülönbséggel bontakoztak, különösen nyomasztólag érződött. A megyei tisztújítások már-már a szó szoros értelmében a kenyérharc csatáinak jellegét kezdték ölteni. Tisza Lajos adminisztrátor titkáranak az asztalán ilyenkor mindig megtelek azok a lapok, amelyre a hivatalt kérő értelmiségiek — nemegyszer erőszakot követve el saját tartásukon és politikai meggyőződésükön — neveiket felróták.¹¹

A megyei hivatalok azonban a földesúri tiszttartói és jogvivői állásokkal együtt sem tudták munkával ellátni a tehetségüket és képességeiket kínáló értelmiségiek szaporodó sorait. E rétegnek legnehezebben viselhető, mért saját egzisztenciájába vágó problémája volt, hogy a reformatkor Magyarorszá-
gában „igen sok szegény, de becsületes, mívelt ifjú... alkalmazás nélkül hevert”.¹² Az értelmiségieket tehát egyfelől az állástalanság fojtogatta, másfelől viszont munkaerejüknek sem voltak korlátlan urai, hiszen azt meghatározatlan időtől és meghatározatlan tartamra lekötötték azok a kezesek, akikről nemegyszer pusztán a mindennapi megélhetést biztosító hitel elnyerése érdekében pártfogást kényszerültek koldulni. Ez a lekötés azonban nem jelentett tényleges munkaalkalmat, tehát nem eredményezte azt, hogy a kezességkérő álláshoz jutva díjazásából törleszthette azt a kölcsönt, amelynek megterítéséért a kezes a lekötés fejében kezességet nyújtott. Az ilyenfajta kezességi viszonylatnak épp az volt a fonákja, hogy elvben munkaerővételt jelentett, de a vásárló egyelőre nem kezdte meg a munkaerő felhasználását, a kezességet kérő pedig az ily módon szerzett hitelt anélkül élte fel, hogy közben tényleges állást kapott volna és ennek jövedelméből a hitel letisztázását foganatosíthatta volna. Az eredmény tehát megint csak abban mutatkozott, hogy a szolgálati előleg címén kezességet nyelő értelmiségiek meghatározatlan időre lekötöztettségükévé váltak a kezesek csoportjának. Nézzük meg, hogy az egyes nemesi rétegek a fenti címen milyen összeg erejéig nyújtottak kezességet nemesi társaiknak, elsősorban az értelmiségieknek.

Kategória	Betáblázás	Kitáblázás	Ardósság
100—300 holdas	618	300	318
300—500 „	1 420	700	720
500—1000 „	8 972	1 944	7 028
1000—2000 „	11 200	6 514	4 686
2000—5000 „	9 114	5 816	3 298
5000—10 000 „	14 538	5 216	9 322
10 000 holdon felüli	21 553	11 254	10 292
Összes	67 415	31 744	35 671

A táblázat szerint szolgálati előleg ellenértékékként az 500 holdnál nagyobb birtokú nemesek nyújtották a kezességek érdembeli részét. A már előbb közölt két kimutatás pedig igazolja, hogy az ily feltétel mellett kezességet kérők kizárólag az 500 holdnál kisebb vagyonú rétegekből kerültek ki. A nemesi értel-

¹¹ Mindezt részletesen elmondja naplójában Tokody Ágoston. Biblioteca Universităţii din Cluj, Manuscrise, No. 2420.

¹² Hankovics György váradí ügyvéd levele Popovich Pálhoz, Zsigmondfalva, 1848. okt. 22. Debreceni Állami Lt. Bihar megyei Bizottmányi Iratok 1848 : 2686.

miségnek 1847 végéig csupán szolgálati előleg fejében szerzett kezesség néven az egyház irányában 11 140, nemestársait illetőleg pedig 26 381 forint kötelezettsége állt fent. Továbbá a szolgálati előleg címén ténylegesen felvett — immár tehát nem kezesség útján nyújtott — 16 715 forint egyházi hitelből 8 210, 18 740 nemesi hitelből pedig 11 360 forinttal, összesen tehát 19 570 forinttal maradt adós. E kizárólag szolgálattal kapcsolatos 57 091 forint láttán nagyjából képet alkothatunk magunknak arról, milyen mértékben vált az értelmiség anyagilag részben saját osztálya vagyonosabb rétegeinek, részben az egyháznak függvényévé és az természetes, hogy e függés éreztette hatását a politika síkján is.

Állítsuk most össze, hogy a nemesi társadalom egyes rétegeire csupán e 11 év alatt mekkora új teher nehezedett a hitelügyletekből. (Mogjegyzendő, hogy azokat az eseteket, ahol a kezességvállalás szolgálati feltételhez kötődött, a kezességkérőnek számítottuk be.)

Kategóriák	Betáblázások összege	Kitáblázások összege	Tiszta ad összeg	Az egyes rétegek által birt holdak száma	Egy holdra (a két elsőnél egy főre) eső tiszta teher forintban
Földtelen értelmiségi	168,274	50 741	117 533	—	281,36
Jobbágytelkes	45 810	6 792	39 018	—	93,79
Sajáttelkes	164 863	36 324	128 539	32 976	3,88
100 holdon aluli	246 312	34 519	211 793	35 358	5,98
100— 300 holdas	742 513	54 918	687 595	73 802	9,31
300— 500 „	626 621	42 816	583 805	36 417	16,03
500—1000 „	620 529	242 360	378 169	48 065	7,86
1000—2000 „	512 625	128 260	384 365	65 529	5,86
2000—5000 „	600 036	125 814	474 222	73 584	6,44
5000—10 000 „	730 571	232 516	498 055	136 993	3,63
10 000 holdon felüli	716 240	110 072	606 168	482 505	1,25
Összes	5 174 394	1 065 132	4 109 262	985 229	

A statisztika önmagától beszél: A forradalmat megelőző utolsó évtizedben a 100—500 hold birtokkal rendelkező nemes-rétegek eladósodása volt relative a legnagyobb arányú. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes rétegekhez tartozó családfők közül hány zárta teherrel a feudális korszakot:

Kategória	A réteghez tartozó családfők száma	Nem vesz részt a hitel- ügyletekben	Csak ad kölesőnr	Csak kap kölesőnt	Ad is, kap is kölesőnt	Kap. de ki- táblázza
Földtelen értelmiségi.....	417	62	4	311	19	21
Jobbágytelkes	416	327	2	73	4	10
Sajáttelkes	942	721	3	183	17	18
100 holdon aluli	707	502	7	158	9	31
100— 300 holdas	369	37	18	294	11	9
300— 500 „	91	6	2	75	4	4
500— 1000 „	64	6	6	40	9	3
1000— 2000 „	37	1	5	18	7	6
2000— 5000 „	21	3	6	7	4	1
5000—10 000 „	16	1	5	4	4	2
10 000 holdon felüli	12	1	3	2	4	2

Százalékban kifejezve :

Kategória	A réteg hány százaléka				
	nem vesz részt	csak ad	csak kap	ad is, kap is	kap, de ki-táblázta
Földtelen értelmiségi	14,8	1	74,6	4,6	5
Jobbágytelkes	78,5	0,5	17,5	1	2,5
Sajáttelkes	76,5	0,32	19,4	1,86	1,92
100 holdon aluli	71	1	22,34	1,28	4,38
100— 300 holdas	10	4,75	79,6	2,95	2,7
300— 500 „	6,6	2,2	82,4	4,4	4,4
500— 1000 „	9,37	9,37	62,5	14,06	4,7
1000— 2000 „	2,7	13,5	48,7	18,9	16,2
2000— 5000 „	14,29	28,57	33,33	19,05	4,76
5000—10 000 „	6,25	31,25	25	25	12,5
10 000 holdon felüli	8,33	25	16,67	33,33	16,67

A fenti képen valamit módosít, ha az egyes rétegeket illető tartozásokat nem a réteg *egészének*, hanem csupán a *ténylegesen adós* családoknak a számlájára írjuk :

Kategóriák	A réteg tagjai közül az adósok száma	Az adósok által birt földterület nagysága	Az összes tartozás	Egy családfőre eső adósság forintban	Egy holdra eső adósság
Földtelen értelmiségi	330	—	117 533	356,76	—
Jobbágytelkes	77	—	39 018	506,72	—
Sajáttelkes	200	9 826	128 539	642,69	13,08
100 holdon aluli	167	9 314	211 793	1 268,4	22,73
100— 300 holdas	305	61 226	687 595	2 254,4	11,23
300— 500 „	79	27 571	583 805	7 389,93	21,17
500— 1000 „	49	35 415	378 169	7 717,73	10,67
1000— 2000 „	25	43 816	384 365	15 374,6	8,77
2000— 5000 „	11	40 528	474 222	43 111,11	11,7
5000— 10 000 „	8	63 410	498 055	62 256,87	7,83
10 000 holdon felüli	6	239 486	606 168	101 026	2,94
Összes..	1 257	530 592	4 109 262		

Amint azonban látható, a jelzett módosulás a még kisebb vagyónú kategóriák rovására történik. De ez sem változtat azon a tényen, hogy — az értelmiséget leszámítva — számszerűleg a 100—300 holdasok és a 300—500 holdasok rétegéből van a legtöbb család adósságba süllyedve, az előbbiből a családok közel 80, az utóbbiból pedig több mint 82%-a! A nemesi társadalom belül tehát a polgári forradalom előtt egy olyan polarizálódási folyamat játszódik le, amely már több a pusztá differenciálódásnál: az a tény, hogy éppen a középső rétegeket érinti e nagymérvű anyagi süllyedés, nem hagy kétséget afelől, hogy valóban ezen osztály mélyreható gazdasági válságának, sőt egyesenesen széthullásának vagyunk tanúi. Történetírásunk az árutermelő közép-nemességet tekintette a feudális osztály azon rétegének, amely a válságot legjobban érezte. A fentiek alapján azonban úgy látszik, hogy e megállapítás

— legalábbis Biharra nézve — korrekcióra szorul, hiszen a tipikusan áruteremelő nemességet az 500 holddal rendelkezőknél vagyonosabbak kategóriáiban kell keresnünk. Persze, itt a következő meggondolás is felmerülhet: mivel vizsgálódásunk csupán a feudalizmus utolsó 11 esztendejére terjed, nem lehetséges-e, hogy a megelőző időszakban éppen a vagyonosabb rétegek keveredtek ijesztő adósságokba, ezen adósságok betáblázásai esetleg nem szerepelnek a jegyzőkönyvekben és így feleslegessé vált azok kitáblázásának bevezetése is. Ez valóban nem mellőzhető szempont. A kétely elosztatásában segít egy újabb kimutatás. Állítsuk össze rétegenként azoknak a birtokzárolásoknak a számát, amelyeket e 11 év során a hatóságok fizetéképtelenség miatt vétettek fogatba. Az eredmény csak megközelítően lesz pontos, mert csupán a jegyzőkönyvekből kinyomozható eseteket öleli fel és részletesebb forrásokat, pl. a váltótörvényszék anyagát nem volt módunkban használni.

A birtokzárolások száma és megoszlása rétegek szerint.

Kategória	1837	1838	1839	1840	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	Összes zárlat	Feloldva a zár alól	Zár alatt maradt
Sajáttelkes	—	—	1	—	2	1	4	5	4	4	8	28	11	17
100 holdon aluli	—	1	1	—	2	2	3	5	4	5	9	32	12	20
100—300 holdas	2	—	2	1	—	2	1	6	6	2	6	28	9	19
300—500 holdas	2	1	—	2	1	1	3	2	2	4	5	23	8	15
500—1000 holdas	1	—	—	—	1	1	—	2	—	—	1	6	2	4
1000—2000 holdas	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	2	1	1
2000—5000 holdas	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	1
5000—10 000 holdas	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	1
10 000 holdon felüli	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Összes	5	2	4	3	6	8	11	20	18	15	29	121	43	78

Nézzük meg egyúttal azt is, hogy az egyes kategóriáknak a tárgyalt periódusban zárolt földterületéből mennyit ért zár alatt a forradalom.

Kategória	Holdak száma	A réteg földbirtokának hány %-a?
Sajáttelkes	561	1,7
100 holdon aluli	1 569	4,43
100— 300 holdas	6 225	11,33
300— 500 „	5 913	16,2
500— 1000 „	2 902	6,03
1000— 2000 „	1 312	2
2000— 5000 „	3 423	4,65
5000—10 000 „	7 916	5
10 000 holdon felüli	—	—
Összes	29 321	

A fenti táblázatban ismét az említett rétegek mutatják a legnagyobb fokú gazdasági romlást. Ezek után nem alaptalan — persze csak Biharra — levonni a következtetést: a 100—500 holdasok mentek legjobban tönkre,

tehát a nemesi társadalom egyes rétegei közt fennálló különbségek, tekintetbe véve az osztály egészének hanyatlását is, már-már szakadékká szélesedtek.

Az előbbi statisztikákban egyúttal az is tükröződik, hogy a váltótörvény, mivel a polgári hitelrendszernek csak *egyik* tényezője, *önmagában*, a feudális viszony fennmaradása közepette, lényegileg nem tudott a helyzeten segíteni. A hitelhiánnyal küszködő nemesi társadalom politikusai a nyugat-európai mintájú váltótörvényt a hitel kulcsának tekintették és azt 1840-ben a bajok gyors orvoslása céljából anélkül léptették életbe, hogy tudatosították volna azokat a veszélyeket, amelyeket a váltóforgatás magában hordozott. A törvénynek ugyanis két olyan pontja volt, amelyek könnyűszerrel romlásba dönthették azt, aki kellő elővigyázatosság nélkül élt vele. Egyfelől ugyanis a váltó lejártával gyors bírói eljárást írt elő a fizetést elmulasztó kibocsátó, illetőleg forgató ellen, másfelől a bírói határozat az illetékes bíróság által minden további nélkül az adós ingatlan birtokára is eszközölthetett végrehajtási foglalást, ha a követelés az adós ingó javainak becsét túlhaladta. Ennek következtében a váltó kezeléséhez nem értők, akik nem mérték fel az említett két pont horderejét, gyakran megfontolás nélkül bocsátottak ki váltókat, az egyenlítési idő elérkeztekor azonban nem tudtak kötelezettségeiknek eleget tenni, és így rövid úton bírói végzés vagy ítélet zárolta javaikat. E zárolás pedig az esetek nem kis számában az adós vagyoni bukását jelentette. Ugyanakkor a törvény a fentiek mellett sem volt a hitelezőre egyértelműen áldásos, főleg akkor nem, ha a nemesi renden kívül álló hitelezőről volt szó. Mert hiába terjesztette ki az 1844: IV. tc. a nem nemesek birtokbírhatási jogát a nemesi javakra is, hiába marasztalták el váltótörvényszékek az adósokat és rendelték meg a bírói zárt azok birtokára: változatlanul fennmaradt még az ősiség törvénye, amelybe a birtokviszonyok jogi kuszáltsága folytán mindig bele lehetett kapaszkodni és megghiúsítható volt, hogy a kérdéses ingatlan az adósság fejében a hitelező tulajdonába menjen át. Ez az ellentmondás a fizetéképtelen nemesek javait átmenetileg szinte senki birtokává változtatta. A váltótörvény tehát, mutatva, hogy a részletreform már kevés, egyelőre csak a válság rohamos mélyüléséhez járult hozzá: használata egyik félnek sem hozott maradéktalan előnyt, hátrányaival pedig tovább bonyolította az amúgyis rendezetlen jogi — és anyagi — viszonyokat.

A tárgyalt 11 év utolsó napján, csak ezen időszakot tekintve, a bihari nemesség irányában 4 109 262 forint követelés állt fent, amelynek csupán egy esztendei kamata — 6%-os kamatláb mellett is — 246 555 forint és néhány krajcárra rugott. Az adósság reális nagysága elképzelhető, ha tudjuk, hogy közepes termés esetén a búza mázsájának ára 10—11 forint körül mozgott, egy liter hegyi óborért 8—9 krajcárt adtak, egy kilogramm egynyiretű közép-szerű gyapjú kb. 1 forint 40—50 krajcárért kelt el, egy kilogramm elsőrendű debreceni dohány piaci ára 20—25 krajcár közt ingadozott, a hazai nyersselyem kilogrammja 22—24 forintért talált vevőre és 1 kg zsírért általában 30—35 krajcárt kellett fizetni. Az összes tartozás kiegyenlítése tehát vagylagosan 373 569 mázsa búzát, 29 006 555 liter bort, 24 256 mázsa egynyiretű közép-szerű gyapjút, 1 712 mázsa nyersselymet, 91 317 mázsa debreceni dohányt, 70 444 mázsa zsírt igényelt volna; egyetlen év kamatjának lefizetéséhez pedig 22 387 mázsa búzára vagy 4 224 mázsa zsírra volt szükség.¹³

¹³ A fenti átszámítást a Magyar Gazda 1845. számainak a pesti Medárd-, János-fővetele- és Leopold-napi vásáraitól szóló piaci helyzetjelentései alapján végeztük el, a gabonaárakat a váradi piacról vettük.

A megyére ugyanakkor az 1846/47-es katonai évre 240 432 forint 10 krajcár hadi- és 5 648 forint 30 krajcár háziadót vetettek ki, összesen tehát a megye lakosságának egy egész esztendei adója 246 280 forint 40 krajcárt tett ki,¹⁴ vagyis kevesebbet, mint a tartozások egyetlen évi kamatja.

Vajon mire fordította a bihari nemesség az 1837 és 1848 között betáblázott 5 174 394 forintot, mennyiben szolgálta a fenti tőke az eredeti felhalmozást, a mezőgazdaság kapitalista fejlődését? Erre még megközelítően is nehéz feleletet adni. Mindenekelőtt tekintetbe veendő, hogy nem minden betáblázási esetben van szó tényleges hitelnyújtásról: 60 735 forint csupán hozománylekötést jelent. 52 690 forint pedig csak erkölcsi garancia a szolgálatvállalás kezdetén. Más kölcsönügyletekben a szereplő összegekről rendeltetésük is kimutatható: 119 760 forint kizárólag uzorakamat szerzése céljából kerül a betáblázások közé, de ezt szolgálja az a 99 800 forint is, amely az előbbi 119 760 forint egyházi forrását alkotja. (E kérdéssel az előzőekben részletesen foglalkoztunk.) 327 001 forintról kiderült, hogy régebben keletkezett adósságokat törlesztettek vele. Jelentékenyek azok az összegek is, amelyekről joggal feltételezhető, hogy csupán mindennapi szükségleteket elégítettek ki. Nyugodtan e kategóriába sorolhatjuk pl. az értelmiségért szolgálati előleg címén vállalt kezességek 59 207 forintját. A 300 holdnál kisebb birtokkal rendelkezőknek terményelőleg fejében nyújtott 220 790 forint hitel is minden bizonynyal a megélhetést fedezte. Minthogy azok a 2000 holdnál kisebb birtokú családok, amelyek mindig előre felveszik bérbeadott földjük bérleti összegét, a kérdéses árendából semmit sem tábláztatnak ki, ugyancsak felélik e 158 520 forintot. Azután a házipénztár a maga 95 103 forintját — mint láttuk — csak a legminimálisabb időtartamra: 1—2 hét — vagy legfeljebb hónapra — kölcsönözte, amiből következik, hogy ezt sem hosszabb távú befektetés céljaira vették igénybe. Ily módon 1 193 606 forintról — azaz a betáblázások 23,06%-áról — megállapítható, hogy nem felhalmozás, hanem a napi igények kielégítését szolgálta. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy számos esetben nem dönthető el: a felvett hitellel nem régi tartozást egyenlítették-e csak ki, amely azonban nem került jegyzőkönyvbe, mert annak idején betáblázása is elmaradt. Végül nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy a 11 év alatt szereplő 4 669 hiteleset közül 5000 forintnál nagyobb összeggel csupán 129, 10 000 forintnál nagyobbbal 41, 25 000 forintnál nagyobbbal 10, 50 000 forintnál nagyobbbal 4 és 100 000 forintnál nagyobbbal egyetlen esetben találkozunk, tehát az esetek többségében viszonylag kis kölcsönökről volt szó. Ez persze még nem zárja ki, hogy a több helyről kapott hitelek egyesek kezében ne koncentrálnak volna. Ennek lehetőségét azonban csökkenti a hitelügyletekben adósként szereplők nagy száma és az a körülmény, hogy az egyes kölcsönvételek időben gyakran távol esnek egymástól. De ha fel is tételezzük, hogy a kölcsöntőke egy része a kapitalizálódást szolgálta, ipari tőkévé való átalakulása helyben mindenesetre kizárt, hiszen az ekkortájt kezdeményezett egyetlen ipari vállalkozás: a Bihari Cukoripari Részvénytársaság is kudarcra végződött. Így a hitelkérők a kölcsönökből legfeljebb majorságaik bővítésére, racionalizálására és korszerűsítésére fordíthattak. Ez a kérdés így más források áttanulmányozásáig, helyesebben: előkerüléséig, nyitva marad. Az azonban a fentiek alapján is világos, hogy a szerzett hitelek nem lebecsülendő hányada nélkül folyt szét a családok kezén, hogy a tőkefelhalmozásnak alapjává vált volna.

¹⁴ L. Debreceni Áll. Lt. Bihar megyei Bizottmányi Iratok 1849: 28.

Az a kép, amely a bihari nemességről a vizsgált jegyzőkönyvekből élénk táru, egy széthulló, az egyes rétegeken belül is csoportokra szakadt osztály képe. Kézzelfoghatóvá teszi a nemesi társadalmat át- meg átszövő ellentmondásokat, amelyeket elsősorban magának a feudális rendszernek a léte keltett életre és amelyek végleges feloldása a rendszer keretein belül éppen ezért nem is volt lehetséges. A nemesség jelentős hányada nem tudja letisztázni régi kölesöneit, mert nem tud kívánt mennyiségű hitelhez jutni. A korábbi hitelek törlesztése lassúbb ütemű, mint amilyen mértékben a hiteligeny növekszik, az adósságok tehát emelkednek csökkenés helyett. A váltótörvény segíteni látszik a bajon, végeredményben azonban az adósságok növekedéséhez vezet; az osztály egy részének valóban javára válik, a másik résznek azonban tönkretűtését sietteti. A terményértékesítés — kivéve a rossz termésű esztendőket — elháríthatatlan nehézségeket jelent, ugyanakkor egyes rétegek terményeik már esztendővel előre lefoglalja a hitelező kereskedő. Az értelmiség a munkanélküliség hálójában vergődik, ugyanakkor munkaereje a felhasználás reménye nélkül bizonytalan időre le van kötve a kezes számára. Bírói parancs zárolja a fizetésektelenek javait, de az ősiség meggátolja, hogy az ingatlan egy részének feláldozásával megmentse annak másik részét. E belső ellentmondások kölcsönhatásainak együttes eredménye pedig az osztály nagy részének, főleg középső rétegeinek anyagi pusztulása.

Mindezek a politikában viharos hullámokat kavartak. A haladás hívei és a konzervativizmus bajnokai nem csupán és nem elsősorban aszerint alkotnak csoportokat, hogy nyomta-e őket adósság vagy sem. Mindkét tábor többsége, a liberális Beöthyek, Bernáthok, Hallerok, Komáromyak, Csanádyak, Ertseyek, Bigék stb. csakúgy, mint a konzervatív Sughók, Sánthák, Hodossyak, Papszászok vesztéssel zárták e II év mérlegét. Politikai állásfoglalásukat — itt most nem beszélve a szellemi és egyéb tényezőkről — inkább az szabta meg, hogy volt-e, vagy ha volt, akkor milyen volt a fenti ellentmondások kiküszöböléséről vallott elképzelésük, a kisebb vagyonúakat és értelmiségieket pedig — az etetést, itatást és egyéb kortesfogásokat nem számítva — az sodorta egyik vagy másik oldalra, hogy milyen beállítottságú személynek vagy intézménynek voltak lekötölezettjei. Ebből a szempontból elég éles határvonalat lehet húzni. A konzervatív elemek egyik fő pénzforrását az egyház jelentette, viszont a vezető liberálisok — itt most nem beszélve a terményelőlegekről — kölcsöneik nem kis részét polgári elemektől kapták: a kereskedőktől cím nélkül felvett 142 808 forintból 111 600 megállapíthatóan liberálisokra esett. A kereskedők a tisztújító és követválasztó hadjáratok idején ellenszolgáltatás nélkül is több ízben bocsátottak pénzt a liberálisok rendelkezésére. Ugyanakkor, mint láttuk, a terményelőlegekkel kapcsolatban súlyos visszaéléseket követtek el. Mindezek a körülmények a nemesség egyes rétegeiben nem egyszerűen polgárellenességet, hanem, a hazai polgárság összetételének következtében zsidóellenességet váltottak ki. 1848 elején a kisebb vagyonú nemesek nevében olyan törvényjavaslat került a közgyűlés asztalára, amely a zsidókat eltiltotta volna a gabonakereskedelemtől,¹⁵ a forradalom hatására pedig, de ellentétben annak céljaival, a fenti ellentét antiszemita megmozdulásként tört felszínre Biharban is.

Vizsgálódásunk eredményei sok mindent érthetőbbé tesznek a reformkor harcaiból és törekvéseiből. Közelebbről világítják meg, hogy az egyes

¹⁵ A törvényjavaslatot lásd: Debreceni Áll. Lt. Bihar megyei Bizottmányi Iratok, 1848: 2731.

embereket majd egyik, majd másik tábor mellé állító politikai pálfordulások a jelzett ellentmondások megoldhatatlanságának tünetei voltak. Hozzásegítenek annak tisztázásához, hogy — a humánus és egyéb szempontokon túlmenően — miért támogatta a birtokos nemesség nem kis része is az ellenzék programjának sarkkövét: a jobbágyörökváltságot. Ez a csoport vagyona bizonyos hányadának feláldozása árán egyúttal tőkéhez is akart jutni, mert ennek segítségével remélte többi javait racionalizálni és így megmenteni. Magyarzatát adják a tisztújító harcok heveségének: az elhelyezkedés tekintélyes rétegek létkérdésévé vált, a későbbi „gentry” jórészt már megjelent, csak a viszonyok még nem engedték, hogy ténylegesen is hivatalnokréteggé alakuljon. Ezzel kapcsolatban az egymással ekkor még erősen összefonódott patriotizmus és nacionalizmus gyökerei is kitapirthatók: az értelmiségi sorsba kényszerülő, anyagilag pusztuló nemesség Bécsben mindjobban ellenfelet, a nemzetiségekben versenytársakat kezd látni, mert előbbi nehezíti polgári intézmények és hivatalok születését, az utóbbiak pedig azok ellepésével fenyegetnek. (Szinte lehetetlen, hogy mindez ne kísértett volna a nyelvtörvények megalkotóinak gondolataiban.) Okát adják annak a jelenségnek, hogy az értelmiségiek egy része miért bizonyult a polgári átalakulás legállhatatosabb harcosának, másik része pedig miért szegődött annyira macacsul a konzervativizmus követőjévé. Végül a vázolt anyagi problémák alakulásának ismeretében közelebb juthatunk annak tisztázásához is, hogy a reformmozgalomban miért tapasztalható ismételtelen olyan megtorpanás, amely közvetlenül a forradalom küszöbén már szinte a zsákutca árnyékát vetítette előre: a válságot megoldani hivatott törvényekről egyre-másra bizonyult be, hogy vagy nem sok eredménnyel jártak (pl. az önkéntes örökváltság), vagy pedig egyelőre elsősorban a válság súlyosbodását hozták magukkal (pl. a váltótörvény). Így mindinkább felderengett az érdekelték előtt, hogy félmegoldások nem segítenek, radikálisabb eszközökkel kell a bajokhoz nyúlni, olyan eszközökkel, amelyek esetleg egyenesen a rendszer halálát követelik. Mindenekelőtt a majorságok intenzív irányba való fejlesztésére lett volna szükség. Így látta ezt a Hetilap névtelen bihari tudósítója is, rámutatva, hogy belterjes mezőgazdaságban „a bő költéshez szokottak nem kénytelenítettnek — ha már az ár-aphoz nem tudják magukat alkalmazni — kölcsönt kölcsön háttára téve 500 látott ftot 1300 ft adóssáig ápolni”.¹⁶ A belterjesség azonban csupán bérmunkára építve volt elképzelhető, ez viszont megint tőkét igényelt, de olyant, amely visszafizetési kötelezettség nélkül, azaz az adósság növekedésének kizárásával áll a nemesség rendelkezésére. Ilyen tőkeként pedig csak az úrbéres földek kötelezően előírt váltságdíja jöhetett számításba.

Erre az útra azonban a nemesség többsége önmagától nem szánta rá magát. Nemesak azok fáztak tőle, akik — sokszor saját osztályostársaik pusztulása árán — jól bírták a válságos éveket, sőt hasznot húztak belőlük, hanem a kiutat keresők nem kis része is, hiszen ők sem tudhatták előre, hogy egy ilyen lépés miféle új buktatókat rejt magában. Ezért kezdett lohadni Biharban is a mozgalom tüze, szűkült le a haladó tábor bázisa és tört felszínre újra meg újra a mindvégig kitartók közt is az egyenetlenség. Ezt nem a kései kutató állapítja meg; a sok közül hadd idézzek csak egyetlen akkori, a politikai vezérkarhoz nem is tartozó tanút, aki 1847 őszén így sűrítette töprengő soraiba egy egész osztály aggodalmait: „A múltnak agg építményeit számúzni akarjuk

¹⁶ J. J. J.: Tudósítás Biharból, Hetilap, 1845. ápr. 22.

nemzetünk életéből, midőn a *jövő* is csak úgy áll előttünk, mint távol földnek árnyéka — fergeteges, hullámzó tengeren. . . . Csupa zűr, merő zavar egész *jelenünk*. A kornak új szükségéi merülnek fel körülünk, s új viszonyok, melyeket félünk is, kívánunk is — mert nem ismerjük s mert szabadulni vágyunk bajaink tömkelegéből, hol többnyire Ariadne fonal nélkül bolyongunk.”¹⁷

Íme, világos megfogalmazása annak, hogy a nemesség önmagától miért nem mert bátran rálépni a történelem-kiszabta útra! Ezért kellett jönnie valamilyen más belső vagy külső tényezőnek, hogy az a meghátráló vagy éppen ellenző többséget megadásra bírja, az események kormányrúdját pedig a népi és polgári tömegek érdekeit is képviselő, a rendszerváltásra felkészült és azt határozottan igénylő nemesi kisebbség kezébe tegye le, amelynek éppen a népi és polgári tömegek forradalmi energiái biztosítják a győzelmet a múlt visszahúzó erői felett.

УСЛОВИЯ КРЕДИТА ДВОРЯНСТВА КОМИТАТА БИХАР НАКАНУНЕ РЕВОЛЮЦИИ 1848—49 ГГ.

Янош Варга

Роль дворянства, руководившего в Венгрии буржуазной революцией, не понятна без знания материальных условий этого дворянства. Материальное положение в известном отношении освещается данными протоколов, в которые записывались долги на недвижимое имущество и погашение этих долгов, и которые таким образом содержат материалы о кредитных сделках дворянства. Из этих данных выявляется, что дворянство комитата Бихар, т. е. одного только муниципалитета, в течение 11 лет, предшествовавших 1848 г., брало ссуды на 5 174 394 пенге форинтов, и в тот же период погасило долги только на сумму 1 065 132 пенге форинтов. При помощи переписки, составленной в связи со взятием обязательств для фонда Национального Музея, возможно приблизительно установить расслоение дворянства, и на основе этого тот факт, что помещики с владениями в размере 100—500 хольдов (1 хольд — 0,57 га) имели наибольшие долги. Тот же результат получается при составлении данных относительно того, на сколь большую территорию каких дворянских слоев был наложен секвестр в течение этих 11 лет.

В количественном порядке кредиты получались из следующих источников: другие дворяне (что является доказательством разложения отдельных слоев), учреждения, недворяне, церковные лица, конкурсные массы, кассы для сирот. Церковь помогала в первую очередь консервативным элементам, а либералы опирались прежде всего на ссуды со стороны буржуазных элементов. Ссуды ремесленников попали в руки дворян под видом товарных кредитов, а ссуды торговцев под видом авансов на урожай. Торговцы вообще злоупотребляли трудностями кредита, а именно принимали запрожденные продукты по самовольным ценам и только в том случае, если имелся большой спрос на эти продукты. Ссуды, взятые у арендаторов, которые, как правило, остались непогашенными, доказывают тот факт, что известные элементы дворянства начали терять исконное землевладение. Не обладающие недвижимым имуществом, неимущие разночинцы могли получить кредит только путем поруки. А поруку они получали в большинстве случаев только под видом служебных авансов, хотя не находились на службе поручителей. Церковь спешила на помощь известным дворянским группам и тем, что предоставила в их распоряжение капитал, который они дали займам другим на 20 процентов годовых. Дворянство обращало значительную часть полученных кредитов на погашение прежних долгов.

Дворянское общество было полно противоречий, рожденных феодальным строем, развязка которых была возможной только путем уничтожения феодализма: продукты сельского хозяйства не находят рынка, а на продукты отдельных слоев заранее наложен секвестр торговцем-кредитором. Интеллигенция не находит работы, в то же время ее рабочая сила связана на неопределенное время поручителем. Закон о векселе облегчает

¹⁷ *Mészáros Károly: Országgyűlési teendőink... 1847. Kézirat. MTA. Jogt. Áll. 4° 61, 1 o.*

получение кредита, но в руках неопытного в манипуляциях с векселем дворянства он способствует лишь более усиленной задолженности. На имущество неплатежеспособных наложен секвестр, однако система неотчуждаемости дворянского владения затрудняет их переход в собственность кредиторов. Все это неопровержимо доказало, что частичные реформы уже не достаточны для преодоления кризиса дворянского общества. Осознание этого является одной из главных причин застоя движения реформ, так как большинство дворянства по собственной инициативе не было склонно на коренное изменение режима, и только давление масс принудило его к этому.

LES CONDITIONS DE CRÉDIT DE LA NOBLESSE DU COMITAT DE BIHAR AVANT LA RÉVOLUTION DE 1848/49

Jean Varga

Le rôle de la noblesse dirigeant la révolution bourgeoise ne peut être compris sans connaître sa situation pécuniaire. Les données des procès-verbaux concernant les inscriptions et les levées d'hypothèque par rapport aux opérations de crédit, reflètent en certaine mesure cette situation matérielle. Il en ressort que la noblesse du comitat de Bihar, donc, d'un seul comitat, dans les onze années précédant la révolution de 1848 emprunta 5.174.394 pengős-florins et n'en remboursa dans la même période que 1.065.132. A l'aide de l'enregistrement des offres votées pour la fondation du Musée National on peut approximativement établir la répartition des couches de la noblesse et par suite le fait que c'étaient ceux possédant de 100 à 500 arpents qui accumulèrent les dettes les plus considérables.

Les crédits — dans l'ordre de leur importance, provenaient des sources suivantes : des autres nobles (preuve de la décomposition des couches), institutions, innobles, personnes cléricales, masses de la faillite, caisses des orphelins. L'Église appuya surtout les éléments conservatifs, les libéraux se basaient en premier lieu sur les emprunts des éléments bourgeois. En ce qui concerne les emprunts aux industriels et aux commerçants les prêts ont été fait en marchandises respectivement sous forme d'avance sur les denrées et les produits agricoles. Les commerçants ont généralement abusé des difficultés de crédit. de façon qu'ils ne prirent livraison des produits agricoles engagés à titre d'emprunt qu'aux prix fixés par eux-mêmes et seulement au cas où la demande en fut considérable. Les sommes empruntées des fermiers, qui d'ordinaire n'ont jamais été amortis, prouvent qu'à certains éléments de la noblesse les propriétés foncières ancestrales commencèrent à échapper. Les intellectuels ne possédant pas des biens immobiliers ne pouvaient se procurer de crédits qu'à l'aide d'une garantie. Quant à cette garantie ils ne la pouvaient obtenir qu'à titre d'avance de service, bien qu'il ne fussent pas au service du garant. L'Église se porta au secours de certains groupes de la noblesse en leur mettant à disposition des capitaux pour les employer par des intermédiaires ; ces crédits furent transmis au taux de 20%. La noblesse employait une grande partie de ces crédits à l'amortissement de dettes contractées antérieurement.

La société nobiliaire était imbuë d'antagonismes éveillés par le régime féodal et dont le dénouement ne fut pas possible que par l'anéantissement du féodalisme : les produits agricoles ne trouvèrent pas de débouché, les produits de certaines couches économiques furent sequestrés à l'avance par le commerçant créancier. L'intelligentsia ne trouva pas d'emploi et sa capacité de travail fut en même temps engagé pour le garant. Bien que la loi sur le change facilitât l'obtention des crédits, dans les mains de la noblesse peu familière avec le droit cambial les lettres de changes contribuaient l'accélération de l'endettement de la noblesse. Tout cela démontrait d'une manière manifeste que les réformes partielles ne suffirent plus à vaincre la crise de la société nobiliaire, ce qui fut une des raisons principales des arrêts subits du mouvement des réformes, car la noblesse pour la plupart ne se montra pas disposée au changement du régime ; ce n'est que la pression des masses qui l'obligea à le faire.